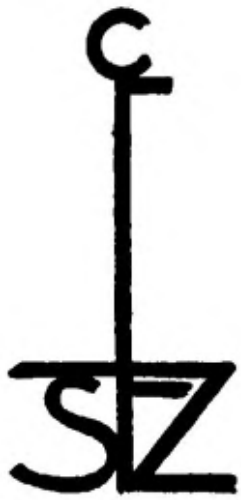
MAKKAI SÁNDOR

ERDÉLYI SZEMMEL

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH·KOLOZSVÁR·1932

NINCS MENEKVÉS?

— Előszó helyett —

A Nyugat 1930. december 1.-i számában olvastam Fenyő Miksa ismertetését és észrevételeit egy könyvről, amely a pusztuló Erdélyről szól. A könyv nálunk nem kapható s így nincs módomban magáról a műről szólani. De nem is ez a célom. Arról a gondolatról kell beszélnem, amely az ismertetés szerint ebből a könyvből is kijajgat s amely sokaké, lehet hogy Erdélyben is, de főleg Magyarországon. Ez a gondolat az, hogy az anyaországtól leszakított magyarság sorstragédiája elkerülhetetlen. Nincs menekvés!

Fenyő Miksa ehez a gondolathoz hozzátesz „valamit". Ha van erdélyi lélek, mondja, akkor nagyon kell tiltakoznia ez ellen, mert ez a lélek nyilván ki akar kelni mély sárkánysírjából a multnak, élni akar, teremteni, jövőért dolgozni.

Azt hiszem, csakugyan itt az ideje, hogy komolyan szembenézzünk a kérdéssel: van-e, vagy nincs menekvés az erdélyi magyarság számára? Lehet-e élet és jövő a mult romjai felett?

Hogy az erdélyi magyarság gazdasági, kultúrális, lelki szituációja nagyon nehéz és válságos, az kétségtelen. Hogy szörnyű veszteségek érték, hogy fájó sebei vannak, hogy teljesen megváltoztak reánézve az élet lehetőségei és hogy ezek a lehetőségek nagyon szűkösek, mindez nem szorul bizonyításra és nem tűr meg cáfolatot. Hogy ez

a helyzet, melynek aggasztó súlya éjjel-nappal gyötri az erdélyi magyarság minden felelős tényezőjének lelkét, távolabbról még sötétebbnek látszik, az természetes. Gyakran megfigyeltem, hogy a viharfelhők távolról sokkal ijesztőbbek és feketébbek, mintha közvetlenül alattuk állva szemléljük őket. Előttem egészen természetes az, hogy Magyarországon rólunk egy romantikusan sötét kép alakul ki. Azon sem csodálkozom, ha itt is akadnak ennek a képnek látói. Elvégre az adott tények egyénenként máskép súlyosodnak reánk. A kérdés azonban az, hogy az adott helyzetből milyen gyakorlati következtetést kell levonnunk a magunk számára?

Az a következtetés, amely a Fenyő Miksa által ismertetett könyvből és azoknak meggyőződéséből, akik ezzel egyetértenek, következik, csak egy lehet: Egész életünkkel bizonyítani, hogy életünk lehetetlenné van téve!

Ha ez valakinek egyéni meggyőződése, nem vitatkozom vele. De teljes lényemmel szembefordulok azzal, aki ezt azért hirdeti, mert jó politikának tartja. Nem foglalkozom politikával, más dolgom van, de ki kell jelentenem, hogy ez a politika gyümölcstelen és hamis. Szörnyű veszteségek, nyomor, sebek, romok égbekiáltó jajszavával erőszakolni ki egy ellenséges vagy közönyös világ alvó lelkiismeretének fölriadását: teljesen reménytelen erőlködés. Megható anakronizmus Európában az a magyar romantika és szentimentálizmus, amely még hisz egy ilyen lelkiismeretben. Méginkább, ha hisz annak gyakorlati megmozdulásában. De hamis is ez a politika, mert a halálnak, vagy a csodának tétlen várására szoktatja a nemzetet. A kisebbségi kérdésben, főleg magukra a kisebbségekre nézve, ez az egyoldalú sebmutogatás és

halálimitáció meghaladott álláspont. Az Élet tény-ütegei által összelőtt rossz hadállás, amelyet sietve ki kell üríteni. Fenyő Miksa azt mondja, hogy abban a könyvben egy hűséges kutya sírt ás vak gazdája, „az utolsó erdélyi magyar" számára. Szívből óhajtanám, bárcsak tényleg az „utolsó" lenne az a vak erdélyi magyar, aki nem tud egyebet csinálni, mint a romok alá temetkezni. Aki nem l á t j a az élet parancsoló tényeit és a beomlott széles utak után, melyek az Irás szavai szerint a veszedelemre vittek, nem képes meglátni és méltányolni azokat a szerény és keskeny ösvényeket, amelyek mégiscsak megnyilnak annak, aki élni akar. Bizony, csak kaparja az a kutya a sírvermet a vakok számára, igen hasznos szolgálatot tesz vele az erdélyi magyarságnak.

Mert az igazság az, hogy egy nép sem akar meghalni. És csak akkor halna meg, ha maga akarná a halált.

Elismerem, hogy nagyon hatásos lehet „a nagyszerű halálról" tragikus képet festeni. Minél messzebbről olvassa valaki az ilyen szívfacsaró históriát, nehány pengőért, annál zavartalanabbul tisztulhat meg könnyeiben és nyugodhatik meg azon a vígasztaló tényen, hogy ha már el kellett vesznie az erdélyi magyarságnak, legalább egy szép könyv lett belőle.

Nekem azonban az a meggyőződésem, hogy ez az egész temetési ceremónia testvérietlen megsértése annak az erdélyi magyarságnak, mely tényleg nagy és keserves viaskodásban próbálja megbizonyítani, hogy élni akar és tud is.

Az erdélyi magyarság lélekszáma több mint másfélmillió. Valóban elképzelhető, hogy ennyi lélek nehány esztendő alatt odajuthatott, hogy egyszerűen feladja az élethez való jussát, magyarságát, magyar hitét, kultúrá-

ját, gyermekeit? Lehetséges és szabad-e az, hogy ennek a magyarságnak politikai szervezete, ősi egyházai, intézményei, iskolái, társadalmi szervezetei és irodalma egyszerűen bekapartassanak egy kutyaásta verembe s ezzel mindaz, amit tettek, dolgoztak és alkottak, semminek nyilvánítassék önmaga, a magyarországi magyarság és a világ előtt? Vegye valaki a kezébe az „Erdélyi magyar Évkönyvet", amely 1918.-tól 1929.-ig tünteti fel az itt folyó életet és látni fogja, igen, a pusztulást és sebeket is, de ezek dacára azt a kiírthatatlan életerőt is, amely itt munkálkodik.

Igaz, egyet meg kellett és ezután még jobban meg kell tanulnia az erdélyi magyarságnak. Épen azt, hogy élet alatt nem szabad többé kizárólag a külső imperiumhoz kötött és azáltal támogatott nagy életet értenie. Az élete nem merülhet ki többé a „nagy" országkormányzó politikában, a régi földbirtokos életben, a jogászkodásban és az úriemberségben. Ennek tényleg megásta a sírját az a bizonyos kutya, amelyik a diványon aludt és urával vadászgatott.

Most tanulgatjuk az életet, amely kicsi tényekből tevődik össze történelmi tényezővé. A magyar család anyanyelvet őrző és ápoló, magyar összetartásra nevelő, az élet kicsi lehetőségeit felkutatni és kihasználni tudó életét. Azt az életet, amelynek ereje a magyar árvákat összeszedő és megmentő, a magyar szegénynek kenyeret adó, a magyar betegnek gyógyulást nyujtó, a magyar tudatlannak ismeretet szerző intézmények megalkotásában van.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Erdély magyar asszonyai és leányai, tízezrével és tízezrével szervezkedtek meg arra, hogy ezt az életet

plántálják és melengessék. Nem szabad elfelejteni, hogy magyar ifjak százai és százai ma már az állami egyetemeken állják a versenyt román ifjakkal és legyőzve a nyelvi nehézségeket, sikerrel indulnak az élet sáncai ellen. És nem szabad lekicsinyelni azt, hogy az erdélyi magyar nép hihetetlen erőfeszítéssel folyton építi a templomokat és iskolákat s szomjasan kapkodja el a magyar ujságokat és könyveket.

Mi valahol itt keressük a „jó politikát". Az igazságot, amely nekünk becsületet, tisztességet és kenyeret terem és amely magyarabb, mint a csodáraleső jajgatás.

Nagyon jól tudjuk, hogy mennyire kezdők vagyunk az élethez, a kisebbségi élethez. De egyet világosan látunk: az a feladatunk, hogy megalkossuk az erdélyi magyarság szervezett önfenntartását, melynek keretében a másfélmillió magyar biztosítani tudja másfélmillió magyar anyagi és lelki existentiáját.

Tudjuk, hogy ehez még nagy leckét kell megtanulnunk. Az intelligenciánknak, hogy egészen a népért és a néppel éljen, az írónak és művésznek, hogy ne csak a népről, hanem a népnek alkosson, egész társadalmunknak, hogy a szórakozási jellegű jótékonykodó akciók helyett komoly és rendszeres önfenntartási eljárással tartsa meg intézményeinket és kultúránkat.

De meg fogjuk tanulni ezt a leckét is.

Fenyő Miksa cikkében olvasom: „Sokmindenféle írást olvastam az utolsó esztendőkben az „erdélyi lélekről". Nem épen meggyőzőket, különösen pedig nem olyant, mely megérzékeltetően valami fogalmat adott volna e lélek megkülönböztető jegyeiről. Szóval nem tudom, van-e ilyen külön erdélyi lélek."

Én se tudom. Mert az a kérdés, hogy kitől és mitől

kell megkülönböztetni ezt a lelket? Ha a magyar lélektől kellene, akkor tagadom a létezését. Szerintem az erdélyi magyarság lelke egyszerűen a magyar lélek Erdélyben, a maga adott viszonyai közt. Nem különösebben magyar, de nem is kevésbbé az, mint a trianoni határokon túli. Szeretném és remélem, hogy ha különbségről beszélni kell, akkor ez az erdélyi magyar lélek csupán attól a magyar lélektől különbözzék, amelyik eféle halálromantikákkal akar könnyeket kicsalni a vén Európa-krokodilus szemeiből. Én azt szeretném és azért dolgozom, hogy a velünk és körülöttünk élő népek a magyarság *életrevalóságára* döbbenjenek reá. Én a Bethlen Gábor magyarságát tartom igazi magyarságnak, azét a praktikus és bölcs magyarét, akit jellemzően elfelejtettek ünnepelni, vagy nagyon halk tisztelettel ünnepelgettek halálának háromszázéves fordulóján.

Biztos, hogy ha az erdélyi magyarság az ő életiskolájába iratkozik be, hangos és messzefénylő tényekkel egyelőre nem fog életjelt adni magáról. Lehet, hogy nagyon sokan azt fogják róla hinni: talán meghalt és el is temettetett. Nem baj. Mi vállaljuk az eltemettetést is, de csak úgy, mint a búzaszem: a boldog aratás reménysége alatt.

1931.

A SZÉPSÉG HAZÁJA

Honnan születik a szépség? Hol van otthona? Mi a lényege? Miért van és mire való? Kérdések, amelyek századokon keresztül izgatták azokat a gondolkozókat, akik soha sem szűnnek meg magyarázatokat keresni megmagyarázhatatlannak mutatkozó s mégis magyarázatot követelő dolgokra. Sokféle területen járnak a kutató lelkek, de ingoványosabb, csalókább s ezért veszedelmesebb vidékek alig vannak számukra ezeknél, amelyeken az aesthetikum, a művészi szép, a műízlés, alkotás és kritika problemái rejtőzködnek. Sokszor úgy látszott már, hogy egy-egy szellemkar betörte a szépség titkos hazájának utolsó ajtóját is és leleplezte a fátyolozott királynőt; de aztán kitűnt, hogy csak a fátyol egy-egy foszlánya maradt vakmerő kezében, a titokzatos pedig, széttépve az elmélet pókhálóját nevetve tünt el a sötétben. Nehézjárású, zörgő fegyverzetű elméletporoszlók után jöttek szeszélyes, nyegle, üresszívű szemfényvesztők és azt hazudták, hogy előttük levetette fátyolát a titokzatos királynő és akkor kitünt, hogy nincs is saját arca: mindenkire a néző arcával tekint vissza. Voltak lovagjai, akik híttek benne, esküdtek reá és elepedtek érte, de meg nem fogh'atták; és voltak kufárai, akik rút és aljas bábukra aggatott ruháit kínálgatták a piacon, mintha ő maga lenne. És voltak, akik teljesen lemondtak arról, hogy valaha megismerhessék és ezért azt mondták róla, hogy nem is létezik. Mindez mellékes volna, ha nem lennének lelkek, akik nem ma-

gyarázni, de előidézni és megkötni akarják a szépséget az anyag eszközeivel és közegében és mások, akik gyönyörködni s elmerülni vágynak benne. Ha nem volnának *művészek és műélvezők*. De vannak ilyenek, sőt minden ember ősi ösztönénél fogva tartozik bele vagy az egyikbe, vagy a másikba és az elvont elméleti kérdések az eleven élet sokszor nagyon is tragikus problémáivá válnak számukra. Ha egyszer a művész feltette az életét a maga megtalálta szépségre, ha egyszer az élet vad tusájában agyongyötört szemlélő, mint az utolsó szalmaszálba, görcsösen belekapaszkodott a maga által annak felismert szépségbe, amelyben elmerülve olyan gyógyszert talál, ami drágább neki még az életénél is, akkor többé nem közönyös elméleti kérdés a szépség hazája és mivolta, de olyan létérdek, amely az önfenntartás ösztöni erejével áll szembe az igazát elrombolni és elrabolni készülő támadásokkal. És mi ma mélyen érezzük, hogy a szépség nélkül épen úgy nem érdemes és nem lehet élni, mint igazság és jóság nélkül. Az emberiség kifosztott és sárba tiport szíve mibennünk *követeli*, hogy *legyen* szépség, valódi és vitathatatlan, amelyben elmerülve új erőt nyerjen a lélek a megutált élethez. *Szükségünk van a szépség prófétáira és apostolaira!* Azért foglalkozni akarunk vele és öntudatosan bírni akarjuk a *szépség titkának* megoldását.

Az első gondolat, amely *Platonnak*, a nagy költő-filozófusnak lelkéből fakadt, az volt, hogy a szépség *idegen* ebben a világban, hogy *hazája az ideák* testetlen, téretlen, időtlen, *természetfeletti világában* van. Az ideák a *tökéletesség képei*, örök, változatlan valóságok, melyek a topos noétosban, az *értelmi térben* élnek s ezért csupán gondolkozás útján közelíthetők meg. De noha a

szépség ilyen metafizikai valóság, az ember mégis rokonságban van vele, mert mielőtt a földre jött volna, ott élt maga is az ideák honában, a tiszta eszmék szemléletében s jelenlegi rút és tökéletlen árnyék-létéből *visszaemlékszik* a tökéletesség képeire, amelyeket egykor szemtől-szembe látott. Mindazáltal az igazi szépséget a földön nem lehet megtalálni; az igazi szépség „az égbolton túli világban" székel s lényege *a tiszta szellemiség*. Van azonban a szépség ideájának egy csodálatos sajátsága, amely megkülönbözteti őt az igaz és jó ideától és ez az, hogy a földöntúli, idegen, fenséges szépség *rásugárzik* az anyagra és nem olvad bele, nem vész el benne, hanem mint isteni *visszfény*, a testek felületén ragyog. A szellemnek ez a tündéri visszfénye a testeken: *a földi szépség* s vonásait a mértani arányosság, a rend és harmonia alkotják, amelyek eleven, ragyogó színekben, síma, tiszta hangokban, szabályos körvonalakban jelennek meg. Mikor ezeket a jelenségeket látjuk, önkénytelen, elemi erejű, azonban tiszta és érdektelen szerelmes vágyódás tör fel a szívünkben s felébreszti bennünk az emlékezést az ősi, örök ideára, *az ősi valódi szépségre*, amelyet egykor láttunk az ideák honában. A testeken játszadozó szépség tehát nem valódi, hanem csak visszautaló hasonlatosság, emlékeztető reflex a világba sugárzó igazi szépségre, amelyet szem, fül, tapintás meg nem foghatnak, hanem csak a test indulatait legyőző, intuitiv gondolkozásban való *lelki felemelkedés* a tiszta szellemvilágba. A szépet a világ felett kell keresni s a szép testi tükröződései, s azoknak mesterséges ábrái, *a művészi alkotások* arra valók, hogy édes és gyötrő sóvárgást keltsenek bennünk a világtól való elszakadásra és lélekben való felemelkedésre az igazi, a *szellemi* élet felé. *A szépség hazáját*

tehát nem itt a földön kell keresni, mert a mi *igazi hazánk sem ez a föld.* Ez a földi élet börtön és árnyékélet, a földi szépség csupán mulandó visszfény: igazi élet, mint igazi szépség csak az ideák égbolton túli világában vannak. Ez a grandiózus felfogás *először tiltakozás minden érzékiség ellen,* mert aki a szép testeket szereti, az önmagát csalja meg, hiszen a testiség csak tükröző felülete a szépnek s így a testiségben elmerülő lélek elpusztul; másfelől e felfogás szerint *a művészetnek az a nevelői feladata van,* hogy a szépség tükrözésére alkalmas testek *tervszerű* alkotása által *állandósítsa* a vágyat a magasabb szellemi élet után. Harmadik jellemző vonása e felfogásnak az, hogy a művészetek, amelyek a szép tükrözésére alkalmas érzéki felületeket teremtenek, *felette állanak a természetnek,* mivel azt, ami a természetben csak esetlegesen, elszórtan és nagyon múlékonyan fordúl elő, maradandó és jellegzetes formákban fixirozzák. Ez a metafizikai idealizmus, minden idealistikus filozófia őse és ihletője azonban a valódi szépség, a szépség hazája és mivolta felől, tagadván annak e világban való tényleges megragadhatását, sötétségben és bizonytalanságban hagyta az emberiséget.

A második gondolat, amely a szépség titkának megfejtését ígéri, éppen ellenkezőleg, elvetvén minden metafizikai idealizmust, azt hirdeti, hogy *a szépség hazája a természet,* a szépség a természetben van, annak vonása és tulajdonsága. *A természeti szép az igazi* szépség, amelynek a művészet is csak *másolata* s a művészet értékét a természetmásolás hűsége szabja meg. Ez a művészi *realizmus, verizmus* álláspontja. Minden ilyen felfogást rendkívül jellemez az, hogy a szépség mivoltának kérdését megkerülve és elhanyagolva, nem felel arra, hogy

mi hát az, *ami a természetben szép*, hanem a szépség helyett a *művészet* kérdését állítja előtérbe. A művészet e szerint *utánzás*, a természet lehető legjellemzőbb utánzása. A zene így elsősorban a madarak hangjának utánzása lenne. Azonban épen az ilyen absurd példából tűnik ki ennek a felfogásnak elégtelensége, mert azt senkinek sem kell bizonyítani, hogy Beethoven több, mint egy átszellemült rigó. Nem kell hozzá nagy dolog, hogy belássuk: a mintázás nem cél a művészetben, hanem eszköz bizonyos lelkiállapot, hangulat felköltésére. Maguk a legverisztikusabb írók is hangulatkeltésre utaznak. Azt sem kell sokáig bizonyítani, hogy a művészet sohasem egy adott pillanatban létező természeti tárgy másolása, nem fotografia, hanem épen az állandó, jellegzetes, „kellő", tehát ideális valóság ábrázolása. Ha nem veszszük is realitásnak a Platon ideáinak honát, azt el kell ismernünk, hogy ha a művészetet a természet utánzásának nevezzük is, akkor sem a természet adott elemeinek, hanem *eszméjének*, rejtett lelkének, ideájának utánzásáról van szó, egy szóval, hogy a művészet *idealizál, eszményít*. Ez pedig egyrészt azt mutatja, hogy a művészet igazsága *nagyobb*, mint a természeté, mert a *mindig* igazat adja; másrészt, hogy a szépség *több*, mint a természet egy tulajdonsága s hogy a természetet is széppé valami *emberi*, a beléjelehelt lélek és jelentés teszi. Igaza van *Volkeltnek*, amikor kijelenti, hogy szép csak az lehet, *ami emberileg jelentőséges*. A természet aesthetikai rajongói, ha szinte vallásos kultuszt is űznek, a legjobb esetben önámítók, mert amit a természetben szépségként imádnak, azt a természetbe maguk vetítették bele s ezért soha nem is tudják tisztázni sem maguk, sem más számára a szépség problemáját.

A harmadik kísérlet a szépség titkának megfejtésére *az ízlés és tetszés* elvének felállítása. Ebből fakad a napjainkban is általános *önkényesség*, teljes *relativismus* és *subiectivismus* az aesthetikában és műkritikában, amely felszabadítván a tudatlanság és tudatos hazugság légiónyi ördögét, valóságos dzsungelt teremtett a szépség alvó királykisasszonyának titkos vára körül. Való igaz, hogy az ízlés, azaz a szép iránti érzék *lélektani feltétele* a szépség megragadásának; az is igaz, hogy a szépség a *tetszés* érzelmét váltja ki a lélekből, de egyik sem mérője és meghatározója a szépségnek. Az „érdeknélküli tetszés" igazságát, amely *Kanttól* származik, méltányolni fogjuk; azonban határozottan el kell ítélnünk és tiltakoznunk kell a subiectiv ízlés- és tetszés-teoria olyan, divatos formái ellen, amelyek ellenőrizhetetlen és minden egyetemességet, köteleztetést és törvényt tagadó anarchismussal egyrészt felebbezhetetlenséget követelnek sokszor nagyon is tanulatlan és puszta frázisokkal dobálózó „műítélkezésüknek", másrészt a „de gustibus non est disputandum" elve alapján nagyon is átlátszó tendenciákat csempésznek be a művészet elméletébe és gyakorlatába, a szépség megcsúfolt fenségét köpenyegül használva a bomlás hivatásszerű tenyésztéséhez; az emberi élet értékeinek lelkiismeretlen rombolására.

Ezeknek a lélekkufároknak ítéletét hirdetik *Böhm* Károlynak, a nagy magyar filozófusnak szavai: „A tartalmat a forma által nem lehet megszépíteni, ha az a tartalom magábanvéve hazug vagy aljas".

Kétségtelenül bizonyos az, hogy a szépség titkát sem egy természetfeletti, metafizikai lényeg felvételéből, sem a puszta természetből, sem a teljesen önkényes, egyéni tetszés elvéből megfejteni nem lehet. *Az egyetemesen kö-*

telező, önértékű és emberileg megismerhető szépség elutasíthatatlan követelményét vagy egy, vagy más oldalról, mind a három álláspont kétségessé teszi, vagy elejti. Hol van hát a szépség hazája, hol, mikor, hogy születik meg? mi a lényege ?mit végez e világban és mi az értéke?

1. *A szépség születése és hazája.* A szépség egy csodálatos *találkozás* szülötte, a szellem és a természet szent nászának csodagyermeke s hazája mindig ott van, ahol ez a kettő *egy sajátos módon* összeér. Ez a találkozó hely épúgy benső, lelki terület, mint abból kihelyezett külső alkotás, mert a szépség mindig *kifejezett* lelki tartalom. Mint ilyen, megmaradhat a szemlélő sajátjának, tisztán lelki alkotásnak, elképzelt és elgondolt szépségnek, vagy megköthető valamely anyagban és akkor, a tárgyasító készség mértéke szerint műalkotássá lesz. A szépség akkor is valódi, ha csak lelki szemeink előtt lebeg és csak a mienk marad; azonban mérhetővé csupán akkor válhatik, ha valamely érzéki, anyagi közeg által (szín, hang, beszéd, vonal, mozdulat) megkötve és állandósítva közöltük a világgal. Ezért a szépségről beszélni voltaképen csak mint műakotásokban megkötött, *művészi szépről* lehet. Hogy szépség lehessen, ahhoz három feltétel szükséges. Először egy lelki tartalom, vagyis *tárgy;* másodszor *kifejezési anyag,* amelyben ez a szellemi jelentés láthatóvá lesz; harmadszor *formáló erő,* amely az anyagot és a tárgyat összehozza, egyesíti, tökéletes egységbe önti s a kifejezési anyagot a tárgy akadálytalan és teljesen megfelelő formájává téve, ezáltal egy egészen *új teremtést:* a szépséget létrehozza.

A szépség születésének indoka az, hogy *a szellemi érzékelhetővé akar lenni,* tükröt keres magának, amelyben arculatát megdicsőült örömmel lássa szemtől-szembe

ragyogni magával.

A szépség tartalma az a tárgy, amely ki akarja magát jelenteni a világnak, a világ nyelvén; ez a győzedelemre törő királyi valóság, a *megszületendő* uralkodó: maga a szellem, a szellemiség. A szellem, mint öntudatos, szabad és tiszta valóság háromfélekép szemlélhető önmagában, u. m.: *tevékenység, érték és megvalósulás.* A szellem, mint tevékenység: *gondolkozás és cselekvés;* mint érték: *igazság és jóság,* mint megvalósulás: *tudomány és erkölcsiség.* A szellemi igazság a gondolkozás útján lesz tudománnyá és a szellemi jóság a cselekvés által lesz erkölcsös jellemmé és közerkölcsiséggé.

Igazság és jóság, tudomány és erkölcsiség a gondolkozó és cselekvő ember által magát a szellemet valósítják meg és juttatják győzelemre a világ felett. De ez a rejtelmes hatalom maga mégis *láthatatlan* marad bennük, láthatatlan saját maga előtt is. Lényegét, tartalmát, amely igazi és jó, amely tiszta logikum és etikum, bírja, érvényesíti, küzdelmes harcokon át a világba törni készteti, de nem *látja* is egyúttal. Mikor *látni, szemlélni akarja,* akkor jön el a *szépség* születésének misztikus órája. Ebben az órában az igazság és jóság, a tudományban és erkölcsiségben kifejeződött *logikum és etikum elvesztik öncéljukat,* megszűnnek tanítani és alakítani, mintegy megnémulnak és mozdulatlanná válnak, hogy így *tárggyá* legyenek egy új teremtés és születés számára. És ekkor fellép a lélekben egy nagy aktiv hatalom: *a formáló erő,* amely ezt a tárggyá lett igaz és jó szellemiséget a maga munkája alá veszi, hogy *testet,* érzékelhető alakot, képet adjon neki. Ez a formáló erő a gondolatok és cselekvések ezreiben nyilatkozó igazság és jóság *mélyébe* hatol és megragadja a sokféleségben rejlő egységet,

lényeget; tömöríti és egyesíti a különféle nyilvánulásokat a lényeg körül és felfedezi, izolálja, kiragadja a *jelentést*, amelyet ábrázolni kell. Ezt a mozzanatát és munkáját a szellem formáló erejének nevezzük *intuíciónak*. Ez az erő a jelenség lelkének, magvának, központi értelmének megragadója. Nem logikai munka, *több* annál, mert számára a logikum és ezen felül az etikum egész területe *tárggyá* lett, *ábrázolandóvá*. Ha az intuició a hős, vagy az anya, vagy a hitves, vagy akármi más tárgy jelentésére fordul, annak nem logikai definicióját, és nem is az etikai becsét ragadja meg, hanem ezekkel együtt, de ezeken túl az örök *jelentését* magát. *Ez* a jelentés többé nem fejezhető ki se logikai, se etikai kategoriában, hanem ennek *új* kifejezés kell, mely mindakettőt magában rejti, de túlszárnyalva s mintegy legyőzve, új alakban *ábrázolja*. Azonban az intuició magában képtelen erre. Bírja a jelentést, mélyebben és teljesebben, mint a logikai és etikai megismerés, de kibeszélni képtelen. A formáló erőnek egy másik karja jő segítségére s ez a *fantázia* és pedig a tevékenységének csúcsán levő, teremtő, rendkívüli képzelő erő. A fantázia az a hatalom, amely a kibeszélhetetlent, az értelem számára idegent és ismeretlent, a meg nem érthetőt *hasonlítani* tudja már ismert és értett dolgokhoz. A közönséges emberben is folyton működik, de igazi hatalma a lángészben gyúl ki s abban áll, hogy az intuicióval megragadott mélységes és ismeretlen jelentésnek *bámulatbaejtően meglepő* hasonlatosságot tud kölcsönözni a már ismeretes dolgok *külső* tulajdonságaiból. A hasonlat egészen *külsőleges*, mert lényegében semmi egyezés nincs a hasonlítottak között (pl. a lelkiismeretfurdalás és a Furiák között, a Stuck „Gyilkos" c. képén) és mégis egyszerre,

kijelentésszerűen érteti meg velünk a jelentés mivoltát. Nem értettük, hogy mi az az ismeretlen valami, ami a gyilkolás után feltámad a lélekben, de a Stuck fantáziája odajön és így szól: vedd úgy „*mintha*" a mitsem sejtve közeledő gyilkost egy ház kiugró szegletéhez lapulva három rettenetes rémasszony várná, hogy megrohanja. Ha úgy veszed, azonnal megérted azt a kibeszélhetetlen világot, mi a gyilkos körül támad. S mi rettegő és mégis felszabadult gyönyörrel értjük meg a megérthetetlent e képen.

A művészi fantázia azáltal, hogy az intuitiv jelentést úgy tudja sajátunkká tenni, *mintha* az azonos lenne valami ismeretessel, a szellemiség lényegét már áthozta a szemlélet világába. És ezzel a szépség elérkezett a megszületés pillanatához. Még nem született meg, mert az intuició és a fantázia találkozásában csak megfogant, de ettől kezdve rohamosan közeledik a születés pillanata, noha megesik, hogy a következő lépés hiányában sohase születhetik meg, vagy eltorzúlva lát napvilágot és meghal. Azt mondják, hogy Vörösmarty lelkében egy hervadó liliom képe láttán fogant meg a „Szép Ilonka" eszméje. Megfogant: az intuició és a fantázia találkozása folytán. A hervadó virág a szerelmi bánatban elfogyó ifjú leány képét associálta nála a fantázia szokatlan erejével. Az intuició pedig átérezte és megragadta ennek a tragikumnak minden logikumot és etikumot túllépő, leglényegét. És ezzel a magyar szépség egyik legcsodálatosabb nyilvánulása elindúlt a születés felé. De ez még nem a „Szép Ilonka" volt, nem a testetöltött, valódi szépség maga. E nélkülözhetetlen előfeltételek után jön a formáló erő legcsudálatosabb és legsajátlagosabb munkája, a művészi *proiectió*, az alakbaöntés. Ezt a *rendkivüli*

emlékezés teszi lehetővé, vagyis az, hogy a művész lelke a mélyében őrzött és felhalmozódott rengeteg kép közül *ráismer* a fantázia által közelhozott intuitiv jelentés *megfelelő* képére vagy képsorozatára; illetve megteremti belőlük azt. És ez az a pont, ahol a teremtő szellem összetalálkozik *az anyaggal, az érzéki világgal, a természettel* és ujjongva *összeolvad vele*, de úgy, hogy *több és más lesz*, mint pusztán szellem és pusztán természet: t. i. *szépség* lesz belőle. *Mert mi a szépség? A mozdulatlanná bűvölt szellem ragyogó tükröződése a legyőzött anyagon.* Mert ez a kettő fontos a szépség születésében: *a szellemi tartalom*, az igaz és jó, amely azonban nem sokféleségében és hullámzó változásainak akciójában van, hanem az intuició, a fantázia és az alakbaöntés által *lényegében* leköttetett és *az érzéki, anyagi forma*, amely azonban nem a nyers anyag, a változásban lüktető természet maga, hanem a művészi emlékezetben felraktározott szemléletekből alakúlt, ellenállásnélküli *látszat*, felület, jelenés. Ez az a *kifejezési anyag*, amely a természetből való, de a művész lelkében tiszta látszattá alakúlt, engedelmes tükörfelületté simúlt s amellyel a *formáló erő* a szellemi *tárgyat* tökéletes egységbe hozva, *„az önértékű szellem láthatóvá és hangzóvá lesz a világban"*, azaz mint *szépség* jelenik meg. A szépség hazáját tehát a *szellem és a természet találkozó helyén kell keresni*, a kettő között és felett, abban a mystikus pontban, ahol a szellem a fantázián át, a természet pedig az emlékezésen át összeér.

2. *A szépség mivolta. Maga a valóság*, sem a szellem, sem a természet, *nem szép*, a szépség egyiknek sem obiectiv tulajdonsága. Az igaz és a jó a szellemnek lényeges alkotója, a természet pedig egyszerűen létező.

A szépség nem alkotó tényezője a szellemnek sem, a természetnek sem. De mindakettőhöz hozzátartozik és mindakettőt átragyogja a *találkozásban*, amelyről fentebb beszéltünk. Ez a találkozás a valóság *új képét* szüli meg, egy *képszerű, ideális valóságot*, amelyben az anyagi valóság látszatszerű hordozójává lesz az igaz és jó szellemiségnek s ez a láttatott, ábrázolt szellemiség az anyagon: ez a szépség. A szépség nem a valóságra vonatkozik, hanem mindig csak annak *képére*.

A szépség a valóságnak az a képe, amely a kényszerű igazságot és kötelező jóságot olyan képbe foglalja, amely *önmagáért*, érdeknélkül és föltétlenül tetszik, amely minden élv- és haszonérték nélküli tiszta és független gyönyörűséget okoz.

Kétségtelen tehát, hogy az, ami csak föltételesen, bizonyos körülmények közt és bizonyos ideig tetszik, az a szép nevet nem érdemli meg. Igy az, ami csak az érzékeinkre hat, azokat ingerli, vagy nyugtatja meg pillanatnyi hatásával, vagy ami csak azért tetszik, mert hasznos és csak addig, amíg hasznunk van belőle, szépnek nem nevezhető. A szép önértékű, obiectiv és állandó s ha vannak lelkek, akikre nincs hatással, az nem az ő illuzorius voltát, hanem az illető lélek salakosságát bizonyítja. A hozzá méltó lelkekből a föltétlen tetszés hódolatát váltja ki. Ennek a hatalomnak van egy tartalmi és egy formai garanciája, amely megóv attól, hogy a tulzó subiectivizmus tévedésébe essünk. A szépség tartalmi garanciája az, hogy az ábrázolt tárgy mindig és föltétlenül értékes logikailag és etikailag, tehát mindig igaz és mindig jó. Sem a hazugság, sem a rossz az ábrázolás *öncélja* nem lehet, csak az igaz és jó kiemelő és bekeretező eszköze, az a nagyhatású *ellentét*, amely az

értéket aláhúzza. Ha tehát a hazugságot és a bűnt még oly megvesztegető formában terjesztik is, érdeknélküli és önértékű szépségről ott szó sem lehet s akit az ilyen látszat megbűvöl, azon Platon ítélete teljesül: a testet szerette és elvész a testben.

A szépség formai garanciája abban van, hogy a művész nemcsak ábrázolni tudja azt, amit mások csupán éreznek, hanem hogy olyan *módon* ábrázolja, amely téveszthetetlenül jellegzetes. A legáltalánosabb érvényű igazságokat, a legegyetemesebben kötelező meggyőződéseket a legkonkrétebb, a legszemléletesebb s legérzékelhetőbb formában ábrázolja. *A szép hatását* téveszthetetlenül a legáltalánosabb tartalomnak a legkonkrétebb kifejezési formával való *meglepő* találkozása és összeolvadása váltja ki, az az elragadó *plasticitás*, amelyben egy csoda történik: a legnagyobb foglalósságú és szinte mérhetetlen jelentés tökéletesen beleilleszkedik a legkonkrétebb kifejezési formába, illetőleg az ilyen forma teljesen hozzásímul és egészen megfelelő közvetítője lesz az ilyen jelentésnek. (Örök érvényes példái ennek a költészetből a görög tragédiák, vagy a Faust I. része.)

A szellemnek és a természetnek a *szépségben* való találkozása tisztán *lelki élmény*, a kép, amelyben ez megtestesül, akármiféle természetű legyen is, (költői, zenei, képzőművészeti) tisztán *lelki kép*. De mint ilyen, csak látójának, átélőjének tulajdona. Hogy közkincs lehessen: valóságosan *érzékíteni kell ezt* a lelki szépséget a beszéd, a hang, a mozdulat, a szín és vonal materiájában. Ez a művészet problémája és főleg a *technika* kérdése, amely nem tartozik már ide; itt csupán azt kell megállapítani, hogy a szépség és műalkotás között a technikai testesítés óriási útja áll.

3. *A szépség célja és értéke.* Sokan megmondták már, hogy a szépségre *nincs szükség* a világon. Tény, hogy nincs reá olyan szükség, mint a táplálékra, ruhára, sőt olyan sincs, mint a logikumra és etikumra. Testi functiók, igazság és erkölcs nélkül nem lehet élet s viszont képzelhető egy olyan élet, amely ezekben kimerült. De ez az élet mégis tökéletlen, sivár és végeredményében kegyetlenül megrabolt élet lenne, mert hiányzana a koronája: a szépség.

A szépség, amely *Rodin* szép szavai szerint „megérteti azt, amit nem lehet megérteni", azaz egy mélyebb pillantásban megmutatja azt, ami az egyes igazságokon, a tapasztalati erkölcsiségen túl, mint egység él. A szépség, melyben a szellem a maga fenségét zavartalan nyugalomban és megdícsőült örömben szemléli. A szépség, amely nem igazság és nem jóság, de érdektelen, szimbolikus apologia az igazság és jóság örök érvénye mellett. A szépség, a szellemnek ez az édes játéka az anyagon, amelyben nem kutat, nem harcol, nem ítélkezik, nem szenved és nem megy előre, hanem önmaga isteni erejének drága feleslegében boldog megnyugvással szemléli a maga halhatatlanságát és győzelmi bizonyosságát minden ellenségei felett .

Lehet élni bányában, barlangban, pincében, kamrában, szobában, völgyben és börtönben is; harcos, szenvedő, aktiv életet ezekben élünk, mi szegény emberek: de ha a napsütötte bérctetőn beleújjonghatunk a lent küzdő világba vagy talán semmit se téve, egyszerűen a csillagokba bámulunk: érezzük, hogy az életünk most ér a legtöbbet. Ez a bércteteje az életnek: a szépség.

Áldottak legyenek, akiknek teremtő lelkén át, ünnepi óráinkban odaemelkedhetünk ragyogó ormára!

1923.

AZ IRODALOM SZELLEME

Minden művészetet végzetesen determinál az anyag, mellyel, vagy amelyben magát kifejezi. Az irodalom sajátosságát minden művészettel szemben az adja meg, hogy anyaga a szó és kifejezési síkja a gondolat. A szó, a gondolat elválaszthatatlan a jelentéstől, már önmagában értelme van s bár a jelentést egyetlen művészet sem nélkülözheti, az irodalom mindenekfelett, kizárólagosan rá van utalva, mivel olyan anyaggal dolgozik, mely magábanvéve jelentő. Ebből a tényből származik az irodalomnak egy nagy hátránya és egy nagy előnye a többi művészethez viszonyítva. Hátránya, hogy v é d t e l e n, mert az író nem rejtőzhetik színek, vonalak, hangsorok függönyei mögé, számolnia kell a szavaknak, melyekkel él, elsődleges, logikai értelmével. A zenemű, mely az emberi lélek indulati kifejezője, a szerző gondolatait nem szükségképen árulja el, de a szónál még akkor is, ha szóképül szolgál, tehát a maga logikai jelentésével csak hasonlatképen utal egy más, rejtelmesebb valóságra, nem mellőzhető el a közvetlen jelentéssel való számvetés. Ezért van, hogy az író nemcsak védtelen, de minden művész közt, a legnagyobb mértékben ki van téve a félreértésnek és gyanusításnak is, mivel szavait, melyekkel egy megfoghatatlant a megfoghatóval akar ábrázolni, szószerint értelmezik azok, akik nem tudják a hasonlat szivárványhídját megjárni, a valótól a való égi másáig. A költők mélyen érezték ezt a veszedelmet s gyakran úgy

próbáltak menekülni előle, hogy többféle értelmezést megengedő, homályos, azaz szimbolikus szóképek köntösével takarták be meztelen lelküket, melyen át mindig csak a kongeniális kevesek számára izzott át a költő igazi lelkének arca. De ez a törekvés, nagy költői szépségek felszabadítása mellett is mindig megzavarja az irodalmi alkotás műfaji és lényegi tisztaságát, mert végtére is erőszaktétel az irodalom művészi anyagának, a szónak természetén. Nem pusztán műveletlenség és érzéketlenség az olvasóközönség óriási többségének idegenkedése és nyugtalansága az olyan költői műtől, amely szimbolizmusa miatt az érthetetlenség benyomását teszi. Nem már azért sem, mert az olvasó az irodalommal szemben ösztönösen érzi és követeli annak az óriási előnynek érvényesülését, mely a jelentőművészetnek minden mással szemben azt a nagy kiváltságot adja meg, hogy az emberi léleknek és életnek legsokoldalubb és legteljesebb ábrázolója s ami fő, ezzel együtt bár érdektelen, de hatalmas propagátora legyen.

Mindebből következik, hogy az irodalomnak olyan sajátossága van, mely a többi művészetnél nem feltétlenül szükséges s ez az, hogy az irodalomnak szelleme van. Ez a művészet, mely még a természet által is mindig az emberhez vezet, csak annak a kornak és emberi közösségnek elementumában, légkörében és medrében képes élni, amelyből született. Szelleme a korszellem művészi megnyilatkozása. És ebből érthető, hogy az irodalom minden művészetek között a legmesszebb áll a l'art pour l'art-tól. A mindig irányzatos és mindig meghatározott korszellemet, emberi lelket és életet kell kifejeznie s ezért igazi teremtő korszakaiban előtte lebeg az emberiségnek s szellemi vezére a maga korának. Ez az irá-

nyossága azonban egyúttal dilemmája is. Irányos, de sohasem irányzatos, hacsak le nem akar szállani művészi magaslatáról. Lényegéhez tartozik, hogy híven és sugalló módon kifejezze az irányt, melyben kora és közössége halad, de sohasem szabad külön, konkrét irányzatossággal a politika, a szociális problémák, kultúrális törekvések, annál kevésbbé elszigetelt érdekek huzóbarmává alacsonyodnia.

Igy az irodalmat mindig körüllebegi az idő lehellete, amely ragyogóvá teszi akkor, ha a korszellemnek hűséges, de érdektelen kifejezője s nemes patinaként vonja be és védi akkor is, ha az a kor már elmult, de feltétlenül a halál lehelleteként avasítja meg, ha a kor aktuálításainak olcsó és nagyszájú rikkancsává aljasodott. Az irodalomnak ezt a szellemét különben sem a harcos jelszavak fejezik ki, hanem a belőle megnevezhetetlenül s mégis rögtön felismerhetőleg áradó humánum, a kor lelke, mely elsősorban a líra zengésén keresztül ömlik a világba.

Ha már most az irodalom szellemének eredetét és összetételét akarjuk kutatni, úgy találjuk, hogy azt primitivebb fokon a néphit és a mithosz, magasabb fokon az erkölcsi közszellem és a tudományos világnézet, lényegében és végső értelmében a filozófia adja meg.

Az antik költészet gyöngyei, a görög sorstragédiák így voltak a végzethit művészi kifejezői. Igy tükrözték a római költők a filozófiai eklekticizmus felületes életbölcsességét. Igy lehelli a középkor költészete a keresztény misztikát.

Az újkor irodalmi szelleme kettős hatásból ötvöződik, a filozófiai és a nemzeti szellem ölelkezésének szülötte. A nemzeti szellem kiragyogása megbontja a filo-

zófiai szellem egységét is, a nemzet lelke abban a filozófiai irányban jut egyetemes emberi kifejezésre, amely-alkatának leginkább megfelel. Igy lesz a német irodalom szelleme az ideálizmus, az angolé az empirizmus, a franciáé a racionalizmus, az oroszé a miszticizmus. A magyar irodalmat virágzásának tetőpontján, a XIX. század elejétől Ady megjelenéséig a nemzet alapjellemének megfelelő racionalizmus táplálta.

A nagy háború óriási fordulatot jelent az irodalmi szellem életében. Ezt a fordulatot legjellegzetesebben Anatole France példája mutatja.

Anatole France irodalmi művészete a nagy háborúval lezárult korszak csúcspontja. Benne legmagasabb kivirágzását és egyuttal elvirágzását is érte meg az a nagy szellemi irány, mely a felvilágosodás és a racionális humanizmus lelkével táplálta a XIX. század és a XX. századelő európai emberiségét, amely szellemi egységbe foglalta az egész európai modern kultúrát s amelynek ennélfogva az irodalom is művészi kifejezője, sőt ihletője és vezére volt. Büszkén és emberi mérték szerint némi joggal is lehetett világirodalomról beszélni, hiszen ez a szellem a legkülönbözőbb nemzeti és egyéni sajátosságokon át is kétségtelenül egységes és uralkodó alaphangot adott az irodalomnak. De ez a szellem Anatole France műveiben már negativummá párolódott, finom mérgű cinizmussá és nihilizmussá. A háború előestéjén még ez a művészi szellem uralkodott, de ma már Anatole France művei nem élnek, elavultak, idegen világból szólanak, ez idő szerint az emberi szellemhez nincs szavuk. Az Idő nagy múzeumának vastag üvegfala ereszkedett közéjük és az élet közé.

Ez a tény nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a

felvilágosodás százados szelleme megtört, meghalt. Azzal a világotmegrendítő nagy ténnyel állunk szemben, hogy az Ész korlátlan hatalmába vetett naiv bizalom kiábrándulásba és csömörbe fulladt. Bekövetkezett, Babits szavaival élve, „az írástudók árulása", az Ész levetette bírói palástját, az írók doktrináikkal együtt leszálltak a harcba s ezzel együtt maga a harc is „vak" lett. Babitsnak ebből a mélyretekintő megállapításából szükségszerűen következik másik nagy igaza is, hogy a „nagy" irodalom csődbe jutott. Ma nem lehet többé a régi értelemben „világirodalomról" beszélni, világirodalom nincs, mert nincs világszellem, egyetemes, a kor lelkét megszólaltató filozófia. S mivel az európai szellem millió cserépdarabban heverő, összetört tükrét többé egyberagasztani nem lehet, hanem csak egészen új tükör alkotásáról lehet szó, bizonyos az is, hogy egyelőre, talán sokáig nem is lesz világirodalom, nemzeteket egységbeölelő jelentőművészet. Arra pedig, hogy mikor és milyen lesz, a felelet meg sem kockáztatható.

A nagy irodalom, amint említettem, v e z e t ő szerepet töltött be az emberiség életében. Ma épen az a jellemző, hogy az irodalom egy olyan korszakot él, melyben ezt a vezetőszerepet elveszítette s irányító szárnyalás helyett az életet csupán kisérheti.

Ezt a helyzetet tükrözi a magyar irodalom és a minket legközelebbről érdeklő erdélyi magyar irodalom is.

Egy ilyen korszakban, amely keres, lázasan hánykódik, az elveszett szellemi egység, a hiányzó határozott korszellem után eped és annak levegője felé kapkod, az irodalmat három törekvés jellemzi.

A historizmus, amely az elmult korszellem ábrázo-

lásához menekül s a történelmi regényeket szüli, akár ítéletül, akár kivántató dícséretül a múltra nézve.

Az egyéni filozófia, vagy filozófiátlanság, mely az irodalomnak bizonyos agitátorikus, retori s néha prófétai jelleget ad.

Az ősgyökérre való visszahajlás, mely a népszellem kutatása és detailokban való ábrázolása által új tartalmat keres az új jövendő számára, a régi forrásból.

Ezek a szükségszerű törekvések hozzák magukkal, hogy az idő, mely a nagy irodalom számára teljesen kedvezőtlen, nagy mértékben kedvezővé válik a speciálítások ,a kis közösségekből fakadó és azokhoz szóló, s így elsősorban a kisebbségi irodalmak fölvirágzására.

Ami a nagy emberközösség számára, a chaotikus szellemi zavarban, elveszett, az irodalom közösségi szellemet kifejező s a maga közösségét ihlető és vezérlő szerepe ezekben a szűk, de termékeny katlanokban egyszerre nagyon fontossá válik. Ma talán nincs nagy, teremtő nemzedék az irodalomban, de vannak megtartó nemzedékek, akik az irodalom kelyhében átszármaztatják nemzeti és erkölcsi értékeink adatait egy bizonyára eljövendő egyetemes, új emberi korszellem számára, s a Szépség és Humánum egyszer mégis csak megszülető, mélyebb és újabb értelmű kibontakozásában nem is sejtett igazolást nyer mostoha időkben végzett hűséges munkájuk.

1930.

KÖZÖNSÉG ÉS IRODALOM

Ezzel a tanulmánnyal az a célom, hogy az irodalom kérdésében való állásfoglalás megbeszélésének a szokottnál szélesebb és mélyebb alapot igyekezzek adni s az erdélyi irodalom problémáját az egész erdélyi magyar szellemi élet perspektivájába és organizmusába állítva, szemléljem és szemléltessem.

Az erdélyi magyarság kiszakíttatott egy ősi nemzeti közösség kötelékéből s politikailag egy új állam kötelékébe került, melybe elhelyezkednie és beleilleszkednie nemcsak kényszerű, hanem saját élete érdekében öntudatosan parancsoló kötelessége is. Vannak tények, amelyek előtt meghajolva, új állampolgárságának alapján kell élnie a kisebbség adott és lehetséges életét, politikailag és gazdaságilag arra szervezkedve és törekedve, hogy ez az élet az államalkotó nemzeti többség törvényeihez alkalmazkodva, lehetőleg elviselhető és emberi legyen. De vannak tények, amelyeken viszont nem változtathat az, hogy az erdélyi magyarság tőle független sorsalakulás következtében Románia polgárságába tagozódott. Ezek azok a szellemi tények, melyeket öröklött vallása, nyelve, erkölcsi, tudományos és művészeti kincse és tradiciói, egyszóval nemzeti kultúrája alkotnak. Nem is vitatható, hogy ezen a szellemi, kultúrális téren a kisebbségeket, állampolgári kötelességeik teljesítésének érintetlensége mellett és azoktól függetlenül is az *önálló* és önértékű élet lehetősége és joga illeti meg, illetve kötelessége terheli. Ez az önállóság, a viszonyok kényszere következ-

tében is, nemcsak az állam kultúrájában képvisel külön színt, hanem önállóságot jelent a magyarországi kultúrával szemben is, anélkül ,hogy az azzal való természetes és történelmi szellemközösséget megtagadná. Ez az első pont, ahol a tisztalátás és állásfoglalás nélkülözhetetlen. Ha a kultúra a kisebbségre nézve csak luxus lenne, akkor külön és önállóan fejlesztendő erdélyi magyar szellemiségről és kultúráról felesleges, sőt káros volna beszélni. De a kisebbségre nézve a maga szellemi életének és kultúrájának megteremtése, kifejlesztése és fenntartása nem luxus, hanem önfenntartásának lényege, melyet kölcsön nem vehet és kívülről nem táplálhat: önmagából kell kitermelnie, a maga adott és sajátos szükségleteinek megfelelően: ez a tény kényszeríti arra az erdélyi magyarságot, hogy önálló szellemi életet éljen és saját kultúrát teremtsen, ha élni akar. Ennek a követelménynek van egy olyan mély alapja, amelyet köztudattá és közmeggyőződéssé kell tenni az erdélyi magyarságban. Ez a kisebbségek *világhivatása* a jelenlegi súlyos időkben. Az európaszerte elszórt sokmilliónyi kisebbség, elszakítva nemzetének szuverénítása alól, mindenütt kettős feladat elé állíttatott. Egyrészt a saját fenntarthatása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntartásának *egyetlen* útja a kultúra, a saját nemzeti tradiciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élete, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkozó és elszűkülő, tehát halálra ítélt, hanem az anyaországénál, melytől elszakíttatott, mindenütt *egyetemesebb*, a humánum örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen. Minden önálló ország kultúrája

szükségképen alkalmazkodik a politikai érdekhez, ellenben a kisebbségek kultúráját ilyen érdek nem kötvén, nemzeti jellemét és sajátságait mindig egyetemesen emberi ideálok szolgálatába állíthatja és kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy, közös értékek csúcsait. A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképeni, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánum, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz oknélküli, sőt egyenesen gondviselésszerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják és odaadóan munkálni fogják. Ehez azonban elengedhetetlen föltétel az önálló szellemiség és ugyanakkor az egyetemes szellemiség megteremtése és kifejlesztése. Az erdélyi magyarságnak, ha mint ilyen, élni és hivatását teljesíteni akarja, erdélyi magyar szellemi életet kell élnie, mely önállóan épül föl a magyar örökségen, de ugyanakkor öntudatosan keresi és munkálja az egyetemesen emberi értékek szolgálatát. Népszerűen szólva, ez azt jelenti, hogy az erdélyi magyar embernek a legműveltebb magyar embernek kell lennie és egyúttal a legemberibb műveltségünek is kell lennie. Erdélynek elfogulatlan történelmi tanulmányozása éppen azt mutatja, hogy ez a gondolat volt nagyságának alapja. Az erdélyi lélek, mely a Bethlen-Kollégium ablakából a heidelbergi egyetem ablakába nézett: már századokkal ezelőtt megsejtette igazi hivatását, amelynek mélységes értelme csak ma, a kisebbségi sorsban nyílik fel a szemünk előtt.

Életünk egyetlen lehetősége a kultúrában való érté-

kességünk. Kultúránknak magyar kultúrának kell lennie. De önállónak, melyet nem politikai, hanem egyetemesen emberi eszményeknek kell irányítaniok. Hivatásunk az, hogy szellemi életünkkel a magyar jellem és szellem sajátos értékeit a világ egyetemesen emberi jövendőjébe kapcsoljuk bele. Ennek gyakorlati lehetőségei nem egészen tőlünk függenek, de eszmeileg ennél kisebb és szűkebb végcél kitűzése méltatlan hozzánk.

Az így értelmezett kultúrélet alapja a szellemi élet megbecsülése. Addig szó sem lehet róla, míg a szellemi értékek iránti megbecsülés közmeggyőződéssé nem válik. Ennek a közmeggyőződésnek a hiánya mindig annak a jele, hogy az illető közösség még nem érett az önálló szellemi életre. Ennek az éretlenségnek számos jele található meg közöttünk. De kritika helyett inkább a tennivalókra helyezem a súlyt. Arra kell törekednünk, hogy a szellemi élet minden megnyilvánulása, tudatosan beleillesztve kultúránk egészébe és programmjába, a fontosságához mért megbecsülésben részesüljön. Igy az irodalom is, mint a magyar szellemi önfenntartás egyik leghathatósabb tényezője, s az egyetemes emberi horizont és érzület legeredményesebb munkálója.

Azt tapasztaljuk, hogy a kultúrélet területén egy egészségtelen elszigetelődés van, amelynek folytán a különböző területek munkásai s nyomukban a közönség is nem képesek egységbe hozni és közös célra öntudatosan gyümölcsöztetni a szellemi munkát. Az erdélyi magyar kultúra jelenlegi helyzete azt mutatja, hogy egészségtelen aránytalanság áll fenn a különböző kultúrterületek munkája, azok megbecsülése és fejlesztése terén. Pl. a magyar tudományos élet, dacára annak, hogy munkásai szép számmal vannak, hihetetlen részvétlenséggel küzködik. Ami

szellemi érdeklődés van, az csaknem kizárólag a szépirodalomnak jut, nemcsak a tudományos munka, hanem a képzőművészetek rovására is.

Másfelől a vallásos és erkölcsi kultúra a tudomány és irodalom részéről is folytonosan ki van téve annak, hogy a különböző egyházak körébe szigeteltessék és óriási közérdekű fontossága ezáltal lefokozódjék. Mindebben először maguk a szellemi munkások a hibásak. A tudós és a költő kölcsönös jogot formálnak ahoz, hogy egymás munkájának értékét és fontosságát lebecsüljék. Mindketten egyesülnek aztán az egyházak kezében levő vallásos és erkölcsi értékek másodrangúvátételében. A közönség természetéből kifolyólag azt keresi, ami szórakoztató és nem okoz komolyabb erőfeszítéseket. Igy a szellemi élet egész vonalán beáll a szétszakadozás, a szervezetlenség, az öntudatlanság és eredménytelenség. A mi helyzetünkben a legfontosabb dolog az, hogy a szellemi élet munkásai és a közönség egyaránt belássák és gyakorlatilag érvényesítsék azt az igazságot, hogy a szellemi értékek közt nincs rangkülönbség, hogy a tudományos, művészi, erkölcsi és vallásos értékek, mint önértékek, egyformán drágák, nélkülözhetetlenek és a kultúra egységében egyformán érvényesítendők.

Ennek a szellemi egységnek megteremtésére pedig mindenekfelett éppen az irodalom van hivatva, mert a sajtó, a folyóirat, a könyv ma már mindenkihez eljutó eszköze a művelődésnek. Az, amiről nálunk szó van, az erdélyi magyarság lelki és szellemi életének szervezett, öntudatos, egységes kialakítása, az erdélyi magyarság műveltté tétele, nemzeti és egyetemesen emberi szempontból, az intézményes módok folytonos csökkenése következtében elsősorban és legfőképen az irodalom eszkö-

zeivel történhetik meg.

Látható ebből az állításból, hogy én az irodalomnak kénytelen vagyok tágabb értelmezést adni a megszokottnál. Nem tagadom, hogy ezt egyrészt meggyőződésből, másrészt abból a gyakorlati szükségből kifolyólag teszem, mely nem engedi meg azt a luxust, hogy kisebbségi sorsunk bús szövevényében a szellemi életet szétdaraboljuk és egyik ágát a másik kárára kiemeljük. Irodalom alatt szokássá vált csak a szépirodalmat érteni és pedig azzal a megindokolással, hogy az irodalom az öncélú esztétikai gyönyörködtetést szolgálja.

Szerintem ez az álláspont teljesen elavult és haszontalan, mindenütt a világon, Erdélyben pedig egyenesen megengedhetetlen. Nem egyezhetünk bele abba, hogy irodalmunk pusztán szórakoztató eszköz legyen, de abba sem, hogy tudományos igazságok és erkölcsi s vallási eszmények propagálása szuverénül megvesse az irodalmiság kívánalmait, vagy szuverénül megfosztassék azoknak igénybevételétől. Az igazi szépirodalom nemcsak szórakoztatás, hanem öncélú ábrázolása s ezzel bár érdektelen, de hatalmas propagátora az igazságnak és a jónak a szép tükrében. És viszont a tudomány nem érthetetlenné burkolt egyedárúja a tudósoknak, hanem közkinccsé teendő érték, mely közlésében százezrek és milliók életét van hivatva meggazdagítani s ezért közlése nem nélkülözheti az irodalmiság törvényeit. Szellemi életünk szervezettsége és egysége érdekében, a művelt magyar társadalom megteremtése céljából kell, hogy az irodalomnak tágabb, de ezzel együtt egységesebb és szervezettebb értelmezését és tipusát alkossuk meg.

Mit tehet az erdélyi magyar keresztyén közönség az önálló erdélyi magyar irodalom érdekében? Öntudatosít-

hatja, igényelheti, ellenőrizheti, támogathatja és használhatja ezt az irodalmat. Legelső és legfontosabb, hogy öntudatos közvéleményt segítsen kialakulni az irodalmi élet és az irodalom feladatai felől. Eddig talán azt hittük, hogy irodalom van, ha vannak egyes írók, akik hajlamaik és tehetségeik szerint egyszer-másszor írnak valamit. Egészen elfeledtük, hogyha még vannak is egyes írók, irodalomról és irodalmi életről, mint *önálló* szellemi tényezőről szó sem lehet, anélkül a szervező, ellenőrző, támogató és fogyasztó munka nélkül, melyet a közönségnek kell végeznie. Pedig közönségünk még ott tart, hogy nincs öntudatos és egységes igénye az irodalommal szemben s így nem is lehet életképes irodalmunk, dacára annak, hogy kiváló íróink vannak és hogy az elmult nyolc év alatt ezernél több erdélyi könyv jelent meg, nem számítva a napi és időszaki sajtó nagyszámú termését. A dolog akkor lenne nagyon tanulságos, ha statisztikát lehetne készíteni arról, hogy a közönség milyen és mekkora érdeklődésével, anyagi és szellemi támogatásával jött létre ez a sok könyv és hogy hány ember olvasott el az ezer könyvből hány példányt? Ez alkalommal rá akarok mutatni az irodalomról való felfogás olyan sajátságaira, amelyek a termékeny és eredményes kialakulás akadályai.

Az első ezek közül az irodalomról való koncepció általános elégtelensége, szűk, vagy egyoldalú volta. Sokak szerint az irodalom csak pedagógiai eszköz, a gyermekek, az ifjúság, vagy a nép nevelésére, a hagyományos és tiszta erkölcsök megtartása érdekében. Ezek minden irodalmi alkotást abból a szempontból ítélnek meg, hogy, — aszerint, amint az esetek következnek, — megfelel-e a mű a gyermekek, a tanuló ifjúság, vagy a nép értelmi nívójának és tanulságos-e a társadalmi morál

szempontjából? Mások csak a szórakoztató olvasmányokat tartják irodalomnak, mondván, hogy tanulni a tankönyvekből, szórakozni pedig az irodalmi művekből kell. Vannak olyanok is, akik mindkét álláspontot elvetve, az irodalom elé csakis a legmagasabb, önértékű művészi célokat tűzik. Azokról nem óhajtok beszélni, akiknek az irodalom ezeknél alantasabb célok eszközéül kell. A mi viszonyaink közt ezek az egyoldalúságok jellemzők. Látszik, hogy a multban az erdélyi magyarság, irodalmi szempontból is önállótlan és öntudatlan függvénye volt a pesti irodalomnak s ez az oka, hogy a nagy változás készületlenül találta a maga saját szellemi életének önálló berendezésére és élésére. Bocsánat a kifejezésért, de az erdélyi magyar közönségnek az irodalomról és az irodalmi életről való felfogása a csíszolatlan kőkorszakra emlékeztet. Konceptió hiányában képtelen élni az irodalom hatalmas erőivel és emiatt elkallódásra juttatja az irodalmi talentumokat. Az a konceptió, amely szükséges ahhoz, hogy itt önálló, életképes, egészséges, értékes és gyümölcsöző irodalom lehessen, feltétlenül megköveteli a korlátolt, elmaradt, szűk és egyoldalú vélekedések revizióját. Az erdélyi magyar kisebbség, amely arra van utalva, hogy önerejéből önmaga életét élje, sohase elégedhetik meg a legszűkebb és legelmaradottabb felfogásokkal, hanem mindig a legtágabb horizontú és modern világnívóhoz kell igazodnia, hogy a maga sajátos nemzeti értékeit azokhoz mérve művelje ki. Azt kell hinnünk, hogy közönségünknek átlagban kevés a világirodalmi tájékozottsága és műveltsége s hogy még a magyar irodalomban is olyan irányítások gyámsága alatt tapogatózik, melyek felett az idő és a történelem már ítéletet mondott. Pedig a helyzetünk, éppen a magyar

irodalomra vonatkozóan igazán kiváltságos, mert míg a mai Magyarországon a magyar irodalomnak egy az ottani áramlatok szerinti átértékelése folyik, addig mi ilyen áramlatoktól függetlenül végezhetnők el magunkra és ifjúságunkra nézve ezt az átértékelést, igazán a maradandót téve életünk eleven alkotórészévé. A mienkre nézve pedig immár nélkülözhetetlen annak köztudattá tétele, hogy az irodalomnak az egész életet és minden életkort és minden szellemi szükségletet átölelő *skálája* van. A legképtelenebb korlátoltság azt állítani, hogy az irodalom *csak mindenkinek való* műveket termelhet, életkorra és műveltségi nívóra való tekintet nélkül. Az irodalom nem a gyermekeké, nem az ifjúságé, nem a népé, nem a művelteké *egyszerre* és minden alkotásában, hanem mindenkié, de a maga skálája szerint organikusan széttagolódva a gyermekek, az ifjúság, a nép, a műveltek irodalmává. Az önálló, életképes és egészséges irodalmat épen az jellemzi, hogy írók és közönség megszerveződnek arra, hogy az életkor és szellemi szükségletek minden fokához mért irodalmi termelés és fogyasztás alakulhasson ki. Mindenesetre két hatalmas és mellőzhetetlen kar öleli át az egész irodalmi skálát: a nemzeti szellem és az erkölcsi törvény. De nagyon természetes, hogy e két mellőzhetetlen és éltető faktor érvényesülése a különböző életkorokhoz és műveltségi fokokhoz mérten egyre sokoldalubban, gazdagabban, egyre magasabb szempontok szerint, egyre kritikaibb és egyre mélységesebb módon kell, hogy kifejeződjék az irodalomban. Míg óvakodnunk kell attól, hogy a gyermek, az ifjú, vagy a nép előtt akár a nemzeti érzést, akár az erkölcsi törvényt az élet által fölvetett problemákban vessük kritika alá s így keressük örök értéküket, addig igenis kell,

hogy műveltjeink előtt a kritikai nemzeti öntudatot és erkölcsi eszményt mutassuk fel, mely nem mehet a nemzeti, egyéni és társadalmi bűn leleplezése nélkül. A kritikátlan hazafias irodalom és az erkölcsi szentimentálizmustól csöpögő morálirodalom hamis, élettelen s hatástalan, sőt egyenesen káros. De természetes, hogy a gyermek és a nép kezébe se adhatok olyan könyvet, mely ugyan állító módon, de ne az életképes nemzeti és erkölcsi eszményt propagálja. Viszont van egy olyan követelmény, mely az irodalmi skála egész vonalán abszolute érvényes és ez a művészi törvény. Ez alapon kell tiltakoznunk a másik egyoldalúság ellen, mely csak a művelt felnőttek irodalmával szemben táplál művészi követelményt s ezzel a gyermekek, ifjúság és nép irodalmát kiveszi az irodalmi mérték alól s megengedi, hogy az olvasótábor e legnagyobb és legdrágább része művészietlen, irodalmatlan könyveket olvasson, csak az a fő, hogy a magyarkodás és a morál ordítsanak belőlük. Minden fokon és az egész vonalon igazi irodalom kell: művészi gyermek-, ifjúsági- és népi-irodalom épúgy, mint a műveltteknek szóló művészi irodalom. Csak a felölelt és ábrázolt tartalomnak kell változnia, fejlődnie, tagolódnia a kategóriák szerint, de az irodalmi mérték szigorának és magasságának elejétől-végig ugyanannak kell lennie. Mennyi méltatlan kontárkodás és mennyi méltatlan mellőzés maradna el, ha az irodalmi skálának ez a felfogása érvényesülhetne az erdélyi irodalomban.

Az irodalmi skála létrejötte azonban nemcsak a szépirodalom szempontjából fontos, hanem az irodalmi életnek művelődésünk és lelki életünk egész területére való kiterjesztése céljából is. Ha igaz, márpedig igaz az,

hogy az erdélyi magyarság megmaradása és élete a műveltségétől függ, akkor közönségünknek szervezett és céltudatos irodalmi táplálkozásra van szüksége nemcsak szépirodalmi, hanem történelmi, természettudományi, társadalmi, vallásos, világnézeti téreken is. Minden nagy nemzet gyermekei egyforma lelkesedéssel és odaadással élnek az irodalom ez ágának áldásaival is, e téren való nagyjaikra époly büszkék, mint költőikre s tudják, hogy a tudomány lebecsülése a szépirodalommal szemben feltétlenül a nemzet elmaradottságára és gyöngeségére vallana. A szellemi élet egyforma megbecsülése minden téren az alapja a művelt nemzet nagyságának.

A magyar olvasónak sem válik dícséretére, ha a kölcsönkönyvtárak regényeinek mohó falásával műveltségét befejezettnek látja. Képzelhető-e ma művelt ember, aki a történelmi, társadalmi, természettudományi, vallási és világnézeti problémák iránt, melyek ma az egész válságos világhelyzet megoldásán működnek, nem tanusít szenvedélyes és elszánt érdeklődést? Erdélyi magyar műveltség nem lehet és nem is lesz anélkül, ha e nagy szellemterületek irodalmi műveléséről, irodalmának megszervezéséről és céltudatos használatáról nem gondoskodunk.

De itt is két dologgal öntudatosan tisztában kell lennünk. Amint a szépirodalomnak, úgy a tudományos és épitő irodalomnak is megvan és kiépítendő a maga skálája életkorok és műveltségi fokok szerint. A gyermek, az ifjú, a nép és a művelt ember egyaránt meg kell hogy kapják e téren a nagy világproblémák és a mindennapi élet aktuális követelményei felől a nekik való szellemi táplálékot. A másik pedig az, hogy az iskolai tankönyvektől és népszerüsítő füzetektől a szakmunkákig

meg kell kivánnunk az *irodalmi* eszközökkel való, irodalmi nívón tartott előadást. Ennek a követelménynek fokozatos teljesülése fogja áthidalni az ürt, mely a közönség lelkében a szórakozást a tanulástól elválasztja s az egységes és életmentő műveltség kialakulását elősegíti. Ha helytelennek kellett minősítenünk a szépirodalom fölényeskedését a tudományos munkával szemben és a közönség részvétlenségét a tudomány iránt, viszont megengedhetetlennek kell ítélnünk azt a száraz, a képzeletre nem ható, semmi megragadó erővel nem bíró, minden szépséget nélkülöző és megemészthetetlen lélekölést, melyre a tudomány méltóságánál és gőgjénél fogva feljogosítva érzik magukat nemcsak a legszigorúbb értelemben vett szakkönyvek szerzői, de még gyermekeink, ifjúságunk iskolai tankönyveinek írói is, mintha nem is sejtenék, hogy halálos bűnt követnek el a fejlődő és fantáziája irányítása alatt álló jövendő nemzedékünk és egész kultúránk ellen. Ha joggal követeljük meg szépíróinktól, hogy műveikben az olcsó szórakoztatás helyett az egész emberiséget és minket is élet-halálra érdeklő kérdések művészi feldolgozása felé forduljanak, úgy hasonló joggal követeljük tudósainktól és nevelőinktől azt, hogy mondanivalóikat irodalmi eszközökkel és nívón igyekezzenek a lelkek építő közkincsévé tenni.

Az erdélyi magyar irodalmi műveltség kialakítása irányában tett eddigi nem egy, bár szétszórt és nagy anyagi nehézségekkel küzdő tiszteletreméltó törekvést végre magának a műveltségre, a szellemi nemességre és életrevalóságra vágyó közönségnek kell a kezébe vennie s megnyilatkozásaival irányítania, ellenőriznie és támogatnia kell íróit és irodalmi intézményeit az egységes és egészséges kultúra művelésében.

De épen itt van az a pont, ahol rá kell mutatnom, hogy közönségünknek az irodalmi élet befolyásolásában és irányításában való szerepe jelenleg egészségtelen és veszedelmes formát mutat. Ennek oka az *idegen* szempontok és érdekek folytonos belekeverése az irodalmi kérdésekbe. Ezek az irodalomtól idegen, ennélfogva gátló, zavaró, életölő és veszedelmes szempontok és érdekek *politikaiak*, *felekezetiek* és, sajnos, *személyiek* is. Bár teljesen tisztában vagyok velük, nem itt a helye, hogy ezeknek igazi okaira rámutassak, de hangsúlyozom, hogy ezeknek a szempontoknak folytonos beavatkozása az irodalom munkájába kétségtelenül azt bizonyítja, hogy az erdélyi magyarság még most sincs tisztában önmagával, nem jutott el helyzete, erői, hivatása és életlehetőségei világos öntudatára. Hiszen ezek a szempontok nemcsak az irodalomtól idegenek, de idegenek az erdélyi magyar szellem legnemesebb tradicióitól is. Akár jó, akár rosszhiszeműeknek tartsa valaki ezeket a tüneteket, az kétségtelen, hogy az erdélyi magyarság helyesen fölfogott önfentartási érdekével ellentétesek, s focusuk ennek az önfentartásnak körén föltétlenül *kívül* esik. Miután az erdélyi magyarságnak csak *egy* politikai érdeke lehet és az nem egy nem létező hatalomért való oktalan versengés, hanem a kisebbség nemzeti jellegének, társadalmi és kultúrközösségének megtartása: ennélfogva az irodalmi életnek is megvan ebből a szempontból az egyetlen kritériuma, melynek érvényesítése tőle joggal követelhető: az öntudatos, a mult örökségén épülő, a jövőt építő és az egyetemes emberi értékeket propagáló nemzeti szellem tisztelete és érvényesítése. Ennek a szellemnek lehet ugyan egy tradiciónálisabb és egy egyetemesebb karja, de mindakettő együtt öleli át a magyarsá-

got, s a kettőt egymástól nem elszakítani, hanem összekötni kell. A pártszempontokból, vagy épen a mi adott viszonyainktól idegen pártszempontokból való agitáció az irodalom mellett, vagy ellen egyenesen kiírtandó, mert önfentartásunk és egységünk ellen való. Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradicióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom, melynek az a kötelessége, hogy kizárólag annak az erdélyi magyarságnak szolgáljon, mely önmaga irányítja sorsát és nagykorú arra, hogy tennivalóit maga szabja meg és hajtsa végre.

Az én ítéletem szerint ép így idegen és káros az irodami életbe a felekezeti szempontok belevegyítése s ezalapon irodalmi meghasonlás, szakadás keltése. Távolról sem arról van szó, hogy a vallás örök erői, vígasza és szépségei az irodalomból kizárassanak. Elég baj, hogy a multakban a vallásilag elközönyösödött és elszíntelenedett magyarság ezt megengedte, elnézte és hallgatólagosan beleegyezett ennek a legfenségesebb faktornak az irodalomból való száműzésébe. Természetesen, a vallásos élet minden tipusának joga van és szükséges is, hogy művészi, építő és tudományos szempontból az irodalom eszközeivel és területén kifejtse a maga áldott erőit. Sőt, az én meggyőződésem az, hogy főleg a szépirodalom és az építés terén, amennyiben igazi emberi értékeket ragyogtat fel, a más hitvallásuak és meggyőződésüek számára is lelki gyönyörűséggel és épüléssel szolgál s hatalmasan előmozdítja a vallásos lelkek különböző felekezeteinek egymás iránti becsülését. De a felekezeti szempontnak az az érvényesítése, mely a mű értékét az író felekezete alapján akarja eldönteni s ezalapon csinál pro-

pagandát, vagy ellenpropagandát az irodalomban, teljességgel megengedhetetlen és kétség nélkül ismét olyan *idegen*, önfentartásunk körén *kívül* fekvő fókusokból táplálkozik, melyek igazi tradiciónkkal és önálló életünk érdekével ellentétesek. Itt az erdélyi magyarságnak megint csak *egy* érdeke lehet, nem a legszűkebb szempontok szerint való elszakadozás, hanem az, hogy a keresztyén erkölcsi eszmény és világrend örökkévaló, közös és egyesítő igazságát és erejét, a felelősség és az áldozatosság törvényét tisztelje és érvényesítse.

Itt is lehetséges egy tradiciónálisabb és egy egyetemesebb árnyalat, de mindig csak az abszolut érték keretein belül s ha az irodalom skálája kialakul, akkor ezek az árnyalatok mindig megtalálhatják saját területüket és közönségüket s kezetfoghatnak egy olyan front láncában, amely az erdélyi magyarság egészének életérdekeiért küzd. A rajtunk kívül álló területeken, legyenek azok közelebb, vagy távolabb, dominálhatnak ennél szűkebb, sőt ennél elfogultabb s néha gyűlölködőbb szempontok, de az erdélyi magyarság szellemi életéből ki kell zárnunk őket, mert irodalmunk ebből a szempontból sem függvény többé, hanem önálló élet, melyet a keresztyén eszmény kormányoz ugyan föltétlenül, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében önálló erdélyi irodalom, mely egy nagykorú népközösség speciális életszükségleteit van hivatva szolgálni.

A politikai és felekezeti szempontok rossz értelemben vett beavatkozása ellen a közönségnek csakis egy módon lehet és kell védekeznie: magyar és keresztyén lelkületének őszinteségével *egyedül a mű értékét* szabad néznie. Az igazságnak, a szépségnek és a jóságnak olyan félreismerhetetlen tulajdonságai vannak, melyeket egy

elfogulatlan és jóindulatúan őszinte lélek tévedés nélkül felismer és lelkébefogad. A tévedéseket mindig csak az elfogultságok okozzák. Itt egy szavam van a kritikához is, mely a közönség felfogására mégis hatással van és kell is hogy legyen. Elfogult, szűk, kicsinyes, tájékozatlan, szív és képzelet nélküli kritikára az erdélyi magyar irodalomnak nemcsak, hogy szüksége nincs, de az ilyen kritika törénelmi ítéletet fog hordozni. Az irodalmi kritikának a legöntudatosabban kell látnia az erdélyi magyar kultúra sajátos jelentőségét és élethivatását s ezért ítéleteit a legmesszebbtekintő és legátfogóbb szempontok nagyon lelkiismeretes érvényesítésével kell meghoznia, nehogy a közönséget valamely egyoldalúságra való esküvésre nevelje, ahelyett, hogy a nemesen emberi kultúra magaslatára segítené. A kritika nem politika és nem felekezetiség: a kritika a nemzeti lélek lelkiismerete, mely azon őrködik, hogy a nemzeti lélek és jellem a tudományban az igazság, a művészetben a szép s az erkölcsiségben a jó egyetemesen emberi értékeit alkotja-e meg. Azért félelmetesen felelősségteljes a kritikus feladata. Viszont az igazi kritika nagy nemzetnevelő tényező s erre mindenekfölött szükségünk van.

Meg kellene még említenem irodalmi életünk egy másik nehézségét is, mely általában szomorúan pusztítja egész életünket: a személyeskedés, a személyi érdekek, szempontok, szenvedélyek zaklató, rontó, ellenőrizhetetlen útakon csúszó, mindennél veszedelmesebb beavatkozásait. De erről nem akarok sokat beszélni. Nem is lehet, csupán egyetlen egy mondanivalóm róla: minden becsületes és népének jövőjére valamit adó embernek a legnagyobb erővel el kell taposnia ezt a kígyófejet. Mert egy öntudatos nép meg nem tűrheti maga között a rágal-

mazásnak, gyanusításnak, a folytonos félremagyarázásoknak, az összeveszítésnek és uszításnak azt a szellemét, amely olyan szent és nagyrahivott értéket, mint a szellemiség, a kultúra, az irodalom, ezen az úton taszít a pusztulásba. Legyen vége az örökös kiskorúságnak és a látatlanban való befolyásolhatóságnak. A közönség szerezze meg már egyszer magának önmaga a meggyőződéseit és legyen elég büszke és művelt arra, hogy az alkotások értékét az alkotásokból ítélje meg.

Az erdélyi magyar társadalomnak öntudatossá kell végre lennie ahhoz, hogy mikor a legnagyobb közügyeiről van szó, ne tehessék semmi felől egyéni és személyes érdekek elbolondított szekértolójává. A munkamező nyilt, a feladatok világosak, az érdekeink félreérthetetlenek, nemzeti és erkölcsi ideálunk nem kétséges, reális helyzetünk lehetőségei eléggé ismeretesek ahhoz, hogy minden munkásnak minden jó munkáját szeretettel és haszonnal vehessük s a dolgozó embereket tekintsük testvéreinknek, nem a kommentálókat. A kommentárt majd megadja mindenki magának. Ilyen feltételek mellett, föltéve azt is, hogy az irodalmat tényleg olvassuk és támogatjuk, lehet követelésünk az irodalomtól és lehet ezt a követelést érvényesíteni is.

1927.

„CSAK ÉNEKELJENEK"

Sajnos, nem jó jel, ha az írók az irodalomról vitatkoznak. Ezt akkor szokták tenni, amikor nem alkotnak. Megvallom, amikor a „vallani és vállalni"-vita az erdélyi írók között megindult, — bár nem szóltam bele, — aggodalom és szomorúság fogott el. Éreztem, hogy fiatal irodalmi életünk első szép lendülete megtört.

Az alkotás szent lázában égő irodalmi időben nem értek rá felvetni és egymás fejéhez hajigálni a szabad-nem szabad?, mit szabad-mit nem szabad? kiábrándító és meddőségtől sivár kérdéseit. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az írónak nem lehet irodalmi programmja s hogy önmagában nem hordozhat öntudatosan kialakított és elszánt állásfoglalásokat élettel és irodalommal szemben; de ha hordoz is, jobb, ha megtartja magának s kizárólagosan műveiben „vall és vállal". Azt pedig, ismétlem, az irodalom tehetetlenségének tartom, amikor az egyik író ki akarja kötni a másiknak azt, hogy miről és mit szabad írnia? „Az élet és irodalon" összefüggésével, vagyis az irodalom aktualításával szerintem csak egy feltétel alatt szabad foglalkozni: ha e probléma felvetésének szükségtelenségét akarjuk beigazolni.

Bizonyos, hogy az emberiség életének válsága az ő tükrének: az irodalomnak is válsága. A műfajok szigorú törvényei és keretei megbomlottak; az irodalmi „izmusok" hitelüket vesztették; a tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai átcsaptak a „l'art pour l'art"

védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivításra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben. Néhány „elefántcsont-torony" még bizonytalanul ingadozik a hullámok felett, de úgy látszik, reménytelenül.

A helyzetre igen jellemző az irodalom sorsáról és jelentőségéről való vélemények zürzavara, ami maga is azt mutatja, hogy ez a jelentőség és ez a sors felettébb bizonytalan és kétséges. Sokan az irodalom halálát jósolják. Mások, ha nem is mennek eddig, azt hangoztatják, hogy az irodalomra legfennebb nagyon korlátolt és jelentéktelen jövő vár, mint az élet „kisérőjére", de semmiesetre sem lehet többé szó arról, hogy „irányító", „vezető" szerepe legyen a jövendő kialakulásában. A tudomány és a politika megsemmisítik, fölszívják, szükségtelenné teszik, vagy legalább is a minimumra csökkentik az irodalom, általában a művészet szerepét. Ezek mellett az inkább elméleti fenyegetések mellett az emberiség gazdasági és társadalmi meggabalyodásának gyakorlati veszedelmei tornyosulnak fel az irodalom és művészet látóhatárán. De — (ez az én egyéni meggyőződésem) — a problemát az teszi súlyossá, hogy az irodalom válsága mindenekfelett az *írók psichosisa,* neuraszténiája sőt hisztériája.

Az írók a recsegő-ropogó, összeomlóban levő világrend közepette elvesztették a szivöket és a hitüket saját magukban és művészetük értelmében. Fixa ideájuk lett, hogy a mai embernek nem kell művészet és irodalom, vagy ha kell, az csak szolgája, eszköze, zsoldosa lehet ennek, vagy annak a politikai, társadalmi, világnézeti törekvésnek. Nem az olvasók, hanem az írók maguk mondták ki az olyasféle „igazságokat", hogy az írónak nem szabad a multról írni, hanem a jelent kell val-

lania és vállalnia, hogy vannak tilos területek, melyek átkozottak és kerülendők: ilyen minden, ami nincs egyenes kapcsolatban a ma emberének aktuális kérdéseivel és jelszavaival. Szigorúan tilos a költőnek elvonulnia a természetbe s haszontalanul szemlélődnie holmi virágok felett, — vagy egyéni sorsokat szemlélve, egyéni életek ábrázolásában elfordítania szemét a kollektivitás harsogó, örjöngő vajudásaitól. Egyáltalában, hogy ez vagy az tilos és csak ez meg ez szabad. Hogy neki okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek nem kell.

Az írók fülön-fogták és kicibálták egymást a művészi szemlélés és alkotás szükségképen izolált csendjéből és belelökdösték magukat a kavargó, fejvesztett, ordítozó, gyilkoló jelenbe és attól való halálfélelmükben, hogy elefelejtik, kisemmizik, éhenveszítik őket, azzal bíztatták egymást, hogy elegyedjenek bele a harcba, az életbe, legyenek irányítók, vezetők, a kor szócsövei, zászlói. A gyermek, miután nagyon fél az éjszakai zivatartól, eléje megy: kimereszti a szemét a villámló sötétségbe. De nem parancsolhat a zivatarnak, nem irányíthatja a villámokat. Ez az írói psichosis megmagyarázható, de semmiképen nem helyeselhető. Az irodalom nem lehet harcos, aktiv részese, semmiképen sem lehet zászlóvívője és vezére a jelenlegi megveszekedett tumultusnak, anélkül, hogy magát el ne adja és meg ne tagadja. Ez pedig igazán a halálát jelentené, sokkal gyorsabban és dícstelenebbül, mint az az izolált helyzet, melyet félelmében a saját siralomházának lát.

Van ennek a betegségnek még egy olyan sajátos jellemzője, ami a másik odaláról világítja meg. Az írók érthetetlenül abba a mániába hajszolták bele magukat, hogy

a jelen emberét a jelen érdekli, az a helyzet, az az élet, azok a nyavalyák és undorok, amelyeknek keserű levében forog. Mivel, gondolják, az ostoba emberek nem érzik és nem látják eléggé a saját beteg és gyűlöletes életüket, a szennyet, nyomort, sebet, bűnt, állatiasságot, — nem kínozza őket eléggé a társadalmi, politikai, gazdasági válság: tehát ezt, ezeket kell nekik még irodalmilag is — szóval a hatványon — bekanalazni, mert attól boldogok lesznek. Igazolni kell mindent, aminek gyalázatos igazságaival az explodálásig van tele a mai ember lelke. A boldogtalan ember pedig eszeveszetten, mohón, tömegestől menekül ezeknek az „igazságoknak" az irodalmától, s hogy elfelejtse azt, ami van és lehet, részegre szopja magát ott, ahol tudja, a feledtető könyvek emlőin, legyenek azok jó vagy rossz könyvek, olyan mindegy, csakhogy *más* világot és életet mutassanak! Arról tehát szó sem lehet, hogy a könyv nem kell, hogy az emberek nem akarnak olvasni, hogy az irodalom nem érdekli őket, — de arról igenis van szó, hogy mivel az igazi írók nem akarják felismerni a helyzetet, a nem igaziak virulnak és hatnak s egy cseppet se félnek az éhenhalástól.

Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy az irodalomnak a jelen embere és problémái nem lehetnek tárgyai, hanem azt, hogy *mindegy*, teljesen és tökéletesen mindegy, hogy a humanumon belül mi a tárgya; a döntő és az egyetlen kérdés az: *hogyan* lehet az irodalom tárgyává valami? Az „élet és irodalom" viszonya, kapcsolata egyszerűen az, hogy az *irodalom* ábrázolása az életnek. Azonban nem fotográfiája, hanem művészi, azaz tömörítő, a lényegest kiemelő, jellemző, az örök jelentést érzékítő újjáteremtése a művészi képben.

Hogy ez az újjáteremtés lehetségessé váljék, ahoz egy alapvető művelet szükséges és ez eldönti az irodalom szerepét és sorsát az emberiség életében. Azt az *élet-anyagot*, amiből művészi, irodalmi tárgyat akarunk formálni, akár a multból, akár a jelenből, akár egyéni, akár kollektiv jelenségcsoportból, akár a természetből, akár a lelki világból vesszük, ami egyformán jogosult,— mindenekelőtt meg kell fosztanunk *aktivitásától*, ki kell emelnünk, el kell szigetelnünk az élet-tendenciák összességéből, *meg kell állítanunk* és át kell emelnünk az *aesthetikum* kategóriájába. Az életet előbb meg kell *ölnünk* a maga aktiv reálításában, hogy új életre kelthessük, *feltámaszthassuk* a művészi reálítás életében. A művészetben „az élő természet meghal és a holt természet feltámad". Ez a „megállítás" az *aktuális* élet szív-verését állítja el a tárgyban, hogy a költő a *saját* életét lehelhesse bele, önmagából adjon neki vért, életet, jelentést, valóságot és így a saját világteremtésének, a „való égi másának" lüktető, öntevékeny részévé tegye. A művészi tárgy, amelyet így a megállított életárból kiemeltünk és a dolgok felett folyó másik életárba , a művészet szférájába ültettünk át, *öncéluvá* lett, mint a meghalt anya képe, amely örökkévalóvá lett szeretettel sugárzik le gyermekeire, de többé *nem vesz részt* azoknak nevelésében, sorsában, — ami nem jelenti azt, hogy nincs többé *jelentősége*.

Az, hogy az élet, mint nyersanyag, e megállítás és átültetés által lesz művészetté, csak az első, bár döntő lépést jelenti az élet és irodalom kapcsolatára nézve. Az élet, mint aktivitásától megfosztott nyers-anyag, a művészetben a jelentés érzékítő, szemléleti burkává vagy tükrévé válik, és művészi alkalmasságát az dönti el, hogy minél egyénibb, konkrétebb képet tud adni a mi-

nél egyetemesebb és változhatatlanabb emberi jelentésnek. Ezért az irodalom természeténél fogva mindig az *örök emberi* felé fordul, és a muló aktuálitások helyett, a konkrét teendők helyett a minden változásban maradandó humánumot törekszik ábrázolni — de viszont ezt minél konkrétebb, egyénibb, változóbb és változatosabb képeken át. Mit ad tehát az *élet* az irodalomnak? A kifejezésre alkalmas szemléleti anyag kimeríthetetlen képtárát. És mit ad az *irodalom* az életnek? Az élet mindennapi aktuálitásaihoz hasonló, mert ezekből kiemelt, de aktuális jelentésüktől megfosztott képek sorozatában az örök emberi lelket, a maradandó humánumot, az embert magát, akár elmult idők, akár jelenvalók, akár elképzelt jövendők, akár természeti, akár társadalmi jelenségek, akár lírai, akár drámai, akár epikai műfajok formáiban.

Az irodalom az örök ember ábrázolása a változás képeiben. Nagy leleplezés, nagy kinyilatkoztatás, nagy maga-megismerés.

Az irodalom e törvényének felismerése nem elméleti, aesthetikai jelentőségű csupán, hanem ítélet az élet és irodalom aktuális jelszavaira is.

Az író művészi tükröt tart az ember elé, a tükrök ezer és ezer sorozatát, melyekből a változatok végtelen filmjén át egyetlen arc néz vissza a szemlélőre, amely az övé és mindenkié, mert az emberé. Ez a tükörkép felette áll az élet aktuális küzdelmének, mindennapi kérdéseinek *akkor* is, ha a kép ezekből van kiemelve és újjáteremtve. Az irodalmi képből próféták, szónokok, politikusok, vezérek, filozófusok, katonák, építők és rombolók, állítók és tagadók, szeretők és gyűlölők tendenciákat olvashatnak ki maguknak és azokat felfokozott energiával, megvilágosodott öntudattal munkába is vehetik.

Ehez *ők* értenek és ez az *ő* dolguk. Az író maga nem vághatja földhöz a tükröt, hogy csóvát vagy fegyvert ragadjon. Ha ezt teszi, áruló lett. Nem teheti azt sem, hogy a mű zárt világában a reálítás tűzcsóváit és gépfegyvereit alkalmazza. A művet gyújtja fel és lődözi össze vele, a tükröt töri darabokra. Kiszúrja vele a világ szemét. Az igazi író sohasem lehet a mai nap gyakorlati részese vagy vezére az irodalmi alkotás által. A jó író — a műben — rossz politikus és megfordítva.

Az irodalom az *egész* ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé. Ezért jogosított és kötelezett arra, hogy *mindent* felöleljen, amire az emberi léleknek egy szála rezonál, vagyis amire az emberben tendencia rejlik. Az emberben — minél vadabb káosz tombol körülötte — annál erősebb tendencia van a jelenből való kiszakadásra, a másban való elpihenésre. Tehát az irodalomnak nemcsak jogosult, de köteles feladata a humanum e narkózisra vágyó, ez üdítő és megtisztító álomra szomjas ösztönének kielégítése a művészi fantázia képeivel. Oly mindegy az, hogy ehez a mult, vagy a jövő adja-e a szemléleti síkot és formákat, az áthághatatlan parancs csak az, hogy a *művészet* adja! Másfelől az emberben a káosz közepette az útkeresés, a világosság, az elhatározás, a tett ösztöne is hatalmasan dolgozik, tehát az irodalom jogosítva és kötelezve van, hogy a jelent is megállítsa s átültesse az aesthetikum új életsíkjába, *ha tudja*. De a parancs itt is az, hogy művészi tükröt adjon és ne programmbeszédet. Ez a törvény és tilalom az, ami az irodalom életét örökre biztosítja, amíg ember lesz a világon. Ezt az érdektelen, de minden érdeknél hatalmasabb szózatot az emberiség sohasem fogja nélkülözhetni. Jelentősége és sorsa felől csak

akkor fog kételkedni a világ s csak akkor fordulhat ellene, ha az irodalom, elárulva lényegét és hivatását, ripők módon felcsap kontár politikusnak, társadalmi agitátornak, nyegle tudomány-ágensnek, hamis hangú prédiktátornak és megbízás nélküli álprófétának.

Mindezek mellett kétségtelenül megvan az irodalom *aktuálításának* létparancsa is. Az „élet és irodalom" jelenleg felvetett problemájára ez az irodalmi léttörvény az irányadó.

Ez a törvény abban érvényesül, hogy az író, aki művészetében az *ember* képviselője és kifejezője, egyuttal a *ma* embere és a *maga* embere is.

Részben naivság, részben szándékos torzítás és kicsinyes önzés azt állítani, hogy az író ezt a hármasságát kizárólag csak a mai szituáció képeiben fejezheti ki és csak így lehet aktuális, aki a mához szól. Az irodalom titkos hitvallása az, hogy az emberiség egyetemes és állandó lélek, ugyanaz a humánum, melyet örökkévaló logikai és etikai törvények hatnak át. Ennélfogva a megismerés ugyanazon felujjongása vagy bűnbánata árad el az emberi lelken, ha magát a multba-vetített képen ismeri fel, mint ha a jövőbe vetített látomás tükrében szemléli. A művészet a multban kibontja és virágzásba borítja a ma lappangó csiráit és a mát a jövendő kertjének alvó csiratelepéül mutatja fel. Multat és jövőt *a ma* magyaráz meg a művészetben s az író, aki a *mában* él és a *maga* meghatározott életét éli, nem gyáva menekülést, vagy oknélküli hamisítást végez, amikor multba vagy jövőbe vetíti képeit, hanem az emlékezet és a reménység örök harsonáival az emberiség egységének és az emberi lélek örökkévalóságának himnuszát zendíti meg a változandóság felett. Ebben van az irodalom mulha-

tatlan aktuálítása.

Ha tiszteletben tartja önmaga határait, megmenti önállóságát és biztosítja nélkülözhetetlenségét a tudománnyal és az élettel szemben is — de ugyanakkor a tudománynak pótolhatatlan ihlető-társa és az életnek mással fel nem cserélhető vígasztalója marad.

Ami az erdélyi írókat illeti, nekik nem lehet jobb tanácsot adni, minthogy ne sokat vitatkozzanak az irodalom és az élet kapcsolata felett s ne állítsanak fel maguk között akadályversenyeket és tilalomfákat, hanem, — a művészet és a humánum törvényeinek tiszteletében — „csak énekeljenek".

1932.

„A VILÁG SZEME"

Napoleon, mikor a hatvanéves Goethét tetőtől-talpig végigmérte, egy szóval fejezte ki azt, amit meglátott és megérzett: *ember*. Rengeteg sokat mondtak eddig és mondanak most, halálának százados fordulóján róla, — de *többet* aligha. Napoleon ítélete extensive és intenzive meghatározta a másik királyi ember személységét. Goethe ember. Ember fizikailag és lelkileg; a szélességben, amellyel átölelte az élet összes változatait; a hosszúságban, ahogy életpályájának nyolcvan esztendejével kiélte minden életkor sajátságát; a mélységben, ahol megjárta a porból vett természet szenvedélyes chaosát és a magasságban, ahová felszárnyalt a szellemi értékek gyémántcsúcsáig. Embervolta semmiféle egyoldalúság szerint nem értelmezhető. Nem jelent csak fizikai életerőt és szépséget, csak értelmi kiválóságot, csak erkölcsi méltóságot. És viszont benne van az is, ami a fény árnyéka: érzékiség, hideg önzés, gőg. Goethe az ember gyűjtőfogalma: „Mi az emberfajnak osztályrésze, bensőmben azt átélni akarom." Az önmagában való ember, a humánum kimetszett bélyege ő: ragyogó lángszellem és sötét ösztön, fenséges lelkiség és démoni érzékiség. Azt tartják róla, hogy ő a nagy pogány, az antik természetember modern újjáélője, a nagy individuum önzésének megtestesítője. De akik magasztalják ezért, nem értik, hogy miként ágyazta bele pogányságát a polgári élet szűk és merev medrébe. S akik gáncsolják benne a pogányt, zavartan riadnak meg hamisítatlan keresztyéni

lelkületből fakadó nyilatkozatai és tettei előtt. Nem lehet kisajátítani, mert a pogányra keresztyéni szelídséggel és a keresztyénre pogány gúnnyal néz Goethe másik arca. Igen, mert benne magában csóválja fejét a tisztes polgár Prometheüsz égrelázadó daca felett s a jámbor keresztyén házi rendjét benne magában hányja szét a tüzes csóvát vető titán. Hódolat és anathéma közt az igazság maga párolog el, Goethe életének egységes értelme törik meg s válik kétszínűvé és tisztátalanná. Ugy kell őt látni a szeretet szemével, amilyen: küzdő, szenvedő embernek, örvényekben forgó végletes léleknek, aki lenyügöző gyökerek és lendítő hatalmas szárnyak feszülése közt, ösztön és ész, szenvedély és jellem, test és lélek, rossz és jó egymással viaskodó ellentéteiből bontakozik ki, hogy betöltse a maga különös, tragikus rendeltetését: tipusává lenni az önmagában oly nagy és mégis oly elégtelen embernek, a humanumnak. Magasztalni őt csak a tragikus részvét árnyékából lehet, gáncsolni és megítélni pedig csak az életéből özönlő ajándékok fényében szabad. De legjobb nem dicsérni és nem gáncsolni, mert öndicséret és önítélet egyképen veszedelmes: *önmagunk* óriás-másának tükörképe áll előttünk, felülről és alulról való örökségünk kitárulása. Van okunk örvendezni és szomorkodni rajta.

Életének külső folyását nézve, Goethét a legszerencsésebb és legboldogabb embernek tarthatnók. Sem testi vágyai, sem szellemi igényei nem nélkülözték az eszközöket és lehetőségeket, hogy általuk beteljenek. Fényes világi pályát futott meg. Jólétben élt. Hosszú, egészséges, gondoktól mentes élete volt. Szeretet, hírnév, tekintély, dicsőség jutott osztályrészéül. A kiváló emberek egész seregének volt kortársa, barátja, bálványa. Mégis őmaga,

visszatekintve életére, azt mondja, hogy összesen négy hétig sem volt boldog.

A békés és ragyogó felszín alatt tragikus életküzdelem viharzott el. Goethe, *az ember*, valójában két ember volt s ez magyarázza életének nagy ellentéteit, válságos kettősségét, soha nem szünetelő belső csatáit. A férfi és a művész birkóztak benne, a tett és a szemlélés embere kerestek döntő győzelmet vagy egyesítő harmoniát. E kettő között alapjában véve fennáll az ellentét, de különös élességgel Goethe esetében, aki titáni szellemének egyformán hatalmas és forró szenvedélyével akar látni és tenni, művész és ember lenni. Többet látni és kevesebbet tenni, vagy megfordítva; csak az egyiket tenni és a másikkal leszámolni; megalkudni e két törekvéssel az egyik javára: ezek azok a megoldások, amelyek Goethe számára nem léteztek. Mindent látni és mindent tenni: ez az ő egyetlen lehetősége, az egész ember és az egész művész igénylése. Mindent átélni a tett tényleges világában s mindezt új mindenséggé építeni át a művészet képszerű síkjában, sohasem a mások életét, hanem csakis a magáét élni és újjáalkotni: ez Goethe. De ugyanazon terjedelemben és egyszerre élni és alkotni nem lehet. A művészi teremtés megállítja az életet és megöli a tettet, hogy a szemlélés világában új teremtéssé támaszthassa fel. Az életbeli tett és a művészi tett egy szakadék két partján léteznek, mely elválasztja és sohasem tűri meg egyidőben az embert és a művészt. Ha a művész a tettek világában csak passziv szemlélődő, ha művészetében életének ellentétét fejezi ki, vagyis nem azt ami, hanem azt, aminek álmodja magát, ha álmait sugározza vissza a valóságba, az akarván lenni a ténylegességben, ami csupán képzeletében lehet: mindezekben az esetekben az ellentét

tragikus feszültsége kisebb. De Goethe esete teljesen tragikus, mert ő egész ténylegességet és teljes aktivitást s ugyanakkor teljes és egész művészetet akar. A legmerészebb álmai vannak, de azt akarja, hogy azok ne lehessenek merészebbek a valóságnál. Igazi, furcsa titáni hitetlenség keselyüi marcangolják: nem elég valóságos és nagyszerű neki az, amit a tényleges élet-tevékenység nyujthat, ő nagyobb valóságot akar: a költészet végtelen méreteibe átdícsőítettet, melyhez képest minden ténylegesség csak lehetőség és ugyanakkor nem igazi valóság, hanem csak reálítás-nélküli álom számára a költői tett s megfoghatóbbat, egész lényét érzékileg is betöltőbbet, megrázóbbat akar: fogható, látható, tényleges életet. Miután lelkét egyforma hatalommal sodorják óriási képességei a tett és a szemlélés felé, képtelen a megalkuvásra. Egyiknek sem adhat elsőbbséget, nem ölheti meg magában sem az élni akaró embert, sem az alkotni akaró művészt. Személyisége ketté van szakítva s az a tény, hogy mindkét felében óriás, csak növeli azt, hogy mindkét felében szenved. Ha Goethe szívébe nézünk, megrázó látomány nyilallik belénk: az örökké *menekülő ember* riadt arca, akinek két óriási lénye egymás elől bujdosik. Valójában sóvárogják egymást, de ha megpróbálnak egy tűzhely mellett melegedni, az egyik csakhamar meglátja a másik szemében a gyilkost. Tulajdonképen szeretnék feláldozni magukat egymásért, de az utolsó pillanatban egymás ellen fordul a kezük. Egyformán erősek, lángolók, törekvők: se győzni, se megbékülni nem képesek.

Ha Goethe élete harminc, negyven vagy hatvan éves korában megszakadt volna, valószínüleg vagy a tevékeny ember, vagy a szemlélő költő uralkodó benyomását

hagyja reánk. Az is lehet, hogy a birkózás zavaros képe öröködött volna meg felőle, vagy lihegő, mozdulatlan karolásban az eldöntetlen küzdelem tablója állana előttünk. De ez nem volna Goethe. Ritka, kivételes szerencse, hogy ez a csodálatos életfa nyolcvan esztendős virágzásban megérte összes bimbóinak kinyilását. Az örökös belső küzdelem dacára is *volt ideje* kihozni magából az embert is, a művészt is. Életének egésze így periodikus formát vesz föl s két lényének ideiglenes váltakozása az idők távlatában elkülönítve állítja elénk az embert és a költőt, mintha egymás mellett éltek volna.

De személyiségének élő egységében az egyik a másikat magyarázza.

Az a sodró vonzás, amelyben az ember egészen költő és a költő egészen ember akarna lenni s az a taszító félelem, amely e kettőt egymástól menekülni hajtja, az önátadásnak és az önvédelemnek ez a tragikus hullámzása adja meg a kulcsot Goethe emberi jellemének és művészi egyéniségének megértéséhez.

A tettek embere közeledik, sodródik a költő felé abban, hogy beengedi és gyakorolja mindennapi életében a *rendkivülit*, a *szabadost*, a *szertelent*. Gunyolódása, gőgje, állhatatlansága, szeszélyei, démonikus kitörései, érzéki lángolásai, — szerelmeseit, barátait, családját lerázó elzárkózásai, menekülései ennek a sodródásnak kisérő jelenségei. Jön az ellenkező hullám: a visszahuzódás, a menekülés a költőtől a tevékenység, a valóságos élet felé. Ennek jelentkezése Goethében a *polgár*. Akár az állami, politikai tevékenység, akár a gyűjtő vagy kutató tudományos munka, akár a társadalmi élet teendői adják meg a tettek emberének a tevékenység mezőit, — pontos életrend, mértékletes, józan életgyakorlat, önfegyelme-

zés, előzékenység, alázatosság, igazságosság, folytonos munka, odaadó hűség, szelid szeretet s komoly bölcsesség töltik be életét. Épen a költészet démonától való menekülés önvédelme miatt Goethe a tevékenységben nem a rendkivülit, hanem az intenzivet keresi és szereti. Egész szenvedéllyel merül el kertjének művelésében, házának rendezésében, kis emberek kis bajainak igazításában, gyermekek nevelői irányításában, sportban, játékban, barátságban. Szívét pedantériával, külsőségekkel, kicsinyességekkel vértezi fel a démon ellen. De egyszer csak újra kezdődik a küzdelem.

Ugyanaz az ellentett folyamat a másik oldaláról, a költő felől is ismétlődik. A költő is közeledik, sodródik a tettek embere felé s szelíd polgári témák öltöznek a költészet köntösébe, mint a Herman és Dorotheában. A költő dicsőíti az embert, a tevékeny, rendes, munkás polgárt, barátkozik vele, felajánlja magát neki, békejobbot nyujt és a tűzhely mellé telepedik. Jobb volna pihenni, nem égni, meghalni, csak embernek lenni, csak hasznos tettekben élni. De nem tarthat sokáig. A démon megriad a szürke, szabályos filiszterléttől, megérzi benne szárnyai letörőjét, fojtogató, gyilkos ellenfelét, kitépi magát, menekül belőle, felszárnyal a mindennapi tettek, a tudományos pepecselések és jámbor örömök szűk ketrecéből s ilyenkor trágárkodik, gúnyolódik, tagad és titánkodik Isten és emberek ellen.

Ez a küzdelem teszi Goethe életét tragikussá a saját maga számára és kétértelművé azoknak, akik a maguk egy értelme szerint szeretnék azt egészen egy pogány, vagy egy szent életévé tenni. Egyik sem volt, de ez a belső küzdelem a hosszú élet folyamán lehetővé tette, hogy az ember olyan sokat éljen meg és a költő olyan

sokat teremtsen ebből újjá, amennyit talán senki soha nem élt és alkotott az emberek között. És ebből a küzdelemből csodálatos költői nyelv s költői remekművek születtek meg — és egy gazdag élet szinte kimeríthetetlen tanításai és tanulságai.

Ebben a megvilágításban az ember élete és a költő alkotásai úgy tünnek fel, mint két epizód-sorozat, melyek egymást váltogatják. Ez a felfogás azonban nagyon gépies és sablónszerű volna, melyben végre is érthetetlenül szétesne maga az élő személyiség. Goethe életének azonban főtengelye, kristályosító fonala van, mely körül az ellentétek egységbe rendeződnek; a lélek két ellentétes felének egy folytonos találkozási síkja, mely egész életén végighúzódik s melyben egész lénye egyesül. Az életnek és a művészetnek ez a bár nem harmónikus és nem egyjelentésű, de mégis époly művészi, mint életes egyesülése az ő nagy önvallomásában, lelki biografiájában és portréjában: a Faustban áll előttünk, melyet egész életéből és egész életén át alkotott, valósággal élt is és álmodott is. Ez az igazi „Dichtung und Wahrheit", az élő vérrel írt költemény, az élet közben álmodott és az álom közben élt valóság. A Faustban az élet vált látássá és ez a látás csupa élet.

Marianne von Willemer fejezte ki Goethéről a leglényegesebb igazságot, mikor azt mondotta: „úgy érezzük, mintha a dolgokat csak most értenők meg igazán, hogy az ő ajkairól halljuk". Ez azt jelenti, hogy Goethe meglátta a dolgok lelkét és ez volt az ő tette, ezért élt, evégett tevékenykedett. És megláttatta a dolgok lelkét s ez volt az ő művészete, ezért álmodott, evégett alkotott. Csak az láttathat, aki látott: ezért tört teljes szenvedéllyel az élet egészére és ezért igényelte teljes szenve-

déllyel a művészet egészét. Két lényének folytonos nosztalgiája és szakadatlan menekülése, miközben sokszor feldulta egyéni életét, egyuttal biztosította is azt, hogy a művészet mindig új látásokat nyerhessen az életből és az élet mindig új láttatásokba teremtődjék át a művészetben.

Goethe életének és művészetének ez az egységes élőfája a Faust, mert egész élete folyamán át nő fel és mindig a látó és láttató találkozásából rügyezik tovább. Ezért nevezte azt „fődolgának", mellyel életét is befejezte.

Goethe csodálatos szemeivel élte át a világot, hogy a Faustban a „világ szemévé" legyen.

Ő Lynkeus, ki örök őrtornyában énekli látó és láttató küldetésének győzelmi dalát a „mélységes éjben":

Látásra születtem és néz, aki lát,
Tornyomhoz esküdtem, itt szép a világ.
Közel van a távol szemeimnek im:
A hold, a csillagtábor, az erdő, a gim.
Az örök díszt nézem mindannyiban
És díszesnek érzem én is magam.
Te boldog szempárom, legyen bármiképp,
Amit egyszer láttál az örökre szép.

1932.

GOETHE A FAUSTBAN

Halálának százados fordulója ismét reáterelte az egész emberiség figyelmét életének és költészetének csodálatos, kettős folyamára, amelynek hol az ellentétessége, hol az egysége ragad meg és ad örökké új anyagot a megértésre törekvő lelkeknek. A legpolgáribb és legdémonikusabb, a legkeresztyénibb és legpogányabb megnyilatkozásokból szövődik össze Goethe emberképe és ez zavarba ejti mindazokat, akik őt valamely egyoldalú szempont alá szeretnék hiánytalanúl beállítani. Személyisége megcsúfol minden skatulyázást. Az önmagával, saját hatalmas ellentéteivel birkozó titáni lélek ő s csak ebben az örök, fájdalmas küzködésben egy, ugyanaz, és hűséges önmagához. Igaz, hogy sikerült neki ezt a belső harcot a kiegyensúlyozott, méltóságos, hidegen előkelő külső magatartás márványarcával eltakarnia, de ez a látszat csak a felületes szemet tévesztheti meg. Igazi vallomásai szerint nem volt boldog ember, de épen a kielégíthetetlen nagy lélek szüntelen viaskodásából fakadtak költészetének nagyszerű virágai és gyümölcsei. Nála különösképen jogosult, hogy minden költői művében önvallomást keressünk. Részleteiben tekintve ezt az önvallomást, az egyes művek között szintén nagy ellenmondásokba ütközünk. De az a műve, melyet egész életén át írt s melyet maga is élete „fődolgának" nevezett, a Faust, úgy tekinthető, mint élete összes ellenmondásait egységbefoglaló és magyarázó lelki arckép, melyet folytonosan új és új vonásokkal bővit, gazdagít,

színez, míg végre reánk néz belőle az ember maga. Ennek az emberarcnak sem tudunk egy nevet adni, mert tekintete nem egységes. Az ifjú titanizmusától az öreg bölcs megadó nyugalmáig, a lázadó türelmetlenségtől az időn tullátó reménység fenséges harmoniájáig, az érzéki ösztönök forró, mély búgásától a szellem legtisztább üveghangjaiig minden benne van a maga kibontakozó folyamatában. Az egységet maga a mélységekből föltörő lélek viszi bele a változásba és zürzavarba, akire mindig ráismerhetünk, legellentétesebb megjelenései mögött is.

Tudós kommentárok, szellemes aesthetikai magyarázatok serege keresett — és persze talált is — a Faustban egyetlen alapgondolatot. De az a tény, hogy nem egy, hanem különféle alapgondolatokat állapítottak meg és tegyük hozzá: mindig elégtelent, bizonyítja, hogy ilyen egységes alapgondolat nincs benne. Maga Goethe mondta Eckermannak, hogy a Faustnak nincs és nem is lehet egy, az egész költeményen áthuzódó sovány eszmezsinorja, mert tartalma maga a gazdag, tartalmas és változatos élet. Ebből következik, hogy tisztán művészi szabályok mértéke alatt Goethe főműve elveszti a babért: belső törések, egyenetlenségek, aránytalanságok, költőietlenségek rontják meg a műalkotás tisztaságát és bezárt kozmikus rendjét. Művészi szempontból saját maga előtt is rejtély maradt ez a mű, melyet sokszor szenvedélyesen gáncsol, gunyol és kicsinyit, hogy ismét legforróbb szeretettel ölelje szívére. Egészen úgy bánik vele, ahogy csak saját magával, az élő személyiséggel bánhatik: bűnbánattal, lelkiismeretfurdalással, szégyennel, elégedetlenséggel, szeretettel, büszkeséggel, megelégedéssel, elragadtatással. Ez a rejtély nyitja. A Faust Goethe igazi naplója, melyben életé-

nek csak legfontosabb fordulói és legjellemzőbb meggyőződései vannak feljegyezve, de olyan őszintén és tartózkodás nélkül, hogy ellenmondásai, mélységei és magasságai, sötét és ragyogó vonásai természetesekké és egyöntetüekké válnak: mert az ember ilyen is, olyan is, alacsony is, nagy is, menthetetlen is és felmentendő is és mindez egységet alkot, természetes és valóságos, ha az ember ember marad, hű önmagához. Senkinek, soha nem sikerült a lélek életrajzát így feltárnia s azért a Faust tullépi az aesthetikai műszabályok mértékeit, részleteiben való művészietlenségei dacára is a legnagyobb költemény, az ember örök dala marad. Nem alap*gondolata*, vagy alap*eszméje* van, hanem *lendülete és iránya* és ez aztán téveszthetetlenül egy és töretlen: *fölfelé*.

Goethe a fizikai és szellemi ember *életerejének* csodálatos képviselője a lehetőség minden irányában és a Faust ennek a mindenirányú életerőnek *önmagáról* zengő dala, amelybe a költő az ember életében szétszórt és eltűnő egységet azzal vitte bele, hogy ennek a titáni energiának egyetlen irányt adott: a mélységből a magasságba lendülő és el nem téríthető *fölfelétörést*. Faust életének küzködő, de félreérthetetlen lényege és tartalma a folyton magasabbrendű és tisztább tevékenység. Goethet a Faust és a Faustot Goethe magyarázza meg. Az életerő egyetlen célja a tett: ez a közös mondanivalójuk, mely fenséges értelmet kap azáltal, hogy a tevékenység iránya csak folyton lelkibb, szellemibb, magassabbrendű lehet s magát az örökéletet és üdvösséget is csak végtelen és dicsőséges tevékenységnek szabad remélnünk.

A tevékeny emberéletnek a megdicsőülésbe átsúgárzó felszárnyalása mint küzdelem van szemléltetve a

Faustban. Az első rész tartalmazza ennek a küzdelemnek a tragikus és folyton kétséges felét. Faust szelleme két ellentét között hánykódik — a saját belső ellentétei ezek —, melyek Wagnerben és Mefisztóban testesülnek meg. Faust titáni lelke mindent ismerni és élni vágyik. Lángoló türelmetlenséggel fal fel minden tudományt, Kijelentést, mágiát, de az élet maga zárva marad előtte. Aztán teljes önfeledtséggel akarja belevetni magát az életbe, melyet élvezetben és érzésben keres, de a vad lángolásban megint keserű füstté és rettentő önmarcangolássá válik maga az élet. Irtózik Wagnerré lenni, pedáns szobatudóssá, nevetséges szakmabélivé, aki ostoba üres gőggel néz el a természet és az ember felett, akinek csak a szó fontos és a tanulószoba dohos és poros barlangja az egyetlen életszféra, aki, mikor Faustban a fekete kutya láttán az ördögi kisértő sejtelme borzong át, a jólidomított eb előnyeiről értekezik, aki laboratóriumában eljut a homunculus előállításáig, de tehetetlenül kénytelen látni, hogy az otthagyva őt, a lángészhez szegődik. És másfelől sohase tud Mefisztóvá lenni, az érzéki önfeledtség, a cinikus önzés, a romboló kegyetlen ész és gaz felelőtlenség ördögévé. Teljesen kiégve, üresen, céltalanul és önmagát meggyűlölve áll ott a tragédia fordulóján, kiábrándulva elméletekből és élvezetekből, az összetört eszmék és Margit eltaposott életének romjain. Faust nem zörgő papir-ember és nem lehet gyalázatos ördögi állat: magasabbra és emberibbre kell törnie. A költemény második része sokkal bensőbben, rejtettebben drámai és tisztán költői szempontból a maga egészét nézve, messze elmarad az első résztől. De emberi szempontból, Goethe belső önvallomását látva benne, ez a rész a gazdagabb, egyetemesebb, fensége-

sebb és az elsőt is megmagyarázó, bekoronázó. A második rész „magasabb" Faustja a *harmoniát* keresi, az *eszmény* rajongója. Tudomány és művészet, egyszóval *kultúra* az, amiben az élet-, természet és szellem-egységét és emberi megvalósítását szomjuhozza. Ennek a legmagasabb eszményiségnek képe Heléna, akit keresve, rájön, hogy erőszak és szenvedély soha, hanem csak a legmélyebbrehatható, lassú, összhangzatos, türelmes és odaadó elmerülés vezethet el a harmonikus kultúrember életéhez. Két nagy tanítás súgárzik ki Faust magasbatörő életének e szakaszából. A tudomány igazsága, mely abban áll, hogy a természet erőszakos és szenvedélyes jelenségei (Vulkanizmus) csak alárendelt és mulékony tényezők a világrendben, épúgy, mint az ember (Faust) életében voltak, a természeti és embervilág teremtésében, kialakításában és megvalósításában a tulajdonképeni állandó és döntő tényező a nyugodt, szép, szabályos és összevágó törvényszerűség. (Neptunizmus.) A másik a művészet igazsága, mely szerint csak a klasszikus formába öntött modern tartalom adhat tökéletest. (Helena és Faust násza, Euforion ruhái.) Faust nem állhat meg a tudásnak és szemlélésnek ebben a harmonikus zárt eszmény-világában sem. Van valami, ami az emberből kihívja a legmagasabbrendű törekvést is és ez *a mások szenvedése és nyomorúsága.* Segítségére lenni a szenvedő ember-közösségnek, a *szeretet* legmagasabbindoku erkölcsi tevékenységébe olvadni át: ez a Faust életének végső célja, az élet koronája. Faust tengertől és mocsártól akar új földet hódítani el, hogy azon új államot rendezzen be. Goethe itt nagyszerű programmot ad: megtörni a forradalmi rendetlenség hullámait és posványait, kiküszöbölni a háborút és gyűlöletet, biz-

tosítani a békés alkotómunkát a testvéri emberközösségben. És ami legjellemzőbb reá, Faust a maga számára a birodalom „partja" feletti főuralmat kéri, a *férfi* osztályrészét, aki a szenvedélyek, a gyűlölet, a chaosz ellen saját életével védi meg a béke és szeretet uralmát mások számára.

Ez a lélek minden hajdani lázongása, hitetlensége, titánkodása, eltévelyedése dacára sem lehet az ördögé, nem kárhozhatik el, mert töretlen iránya a magasság felé felülemeli őt a por és bűn bilincsein. Igy lesz a Faust a maga egészében Goethe önvallomása a halhatatlanságra született és örökéletű emberi lélek diadaláról. Igy ismerhetjük meg e művében őt magát, igazi valójában.

Döntő fontosságú kérdés azonban az, hogy Goethe az embernek ezt a győzhetetlen fölszárnyalását egészében az *ember saját művének* tekintette-e? Ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy Goethe hitt abban, hogy az ember elég önmagának, hogy saját erejéből képes megtisztulni és üdvözölni. Igy Goethe a humanum titanizmusának lenne a képviselője. A kommentárok és elemzések nem egyértelműek. Többen azon a véleményen vannak, hogy Faust *természetes* fejlődés útján jut el a tökéletességhez, szóval, hogy a bűn legyőzése az emberi természetből szükségképen következik, s így az embernek önmagán kívül senkire és semmire nincs szüksége ahoz, hogy élete legfőbb célját elérje. Hallgassuk meg magát Goethét. Bár hangsúlyozza, hogy a Faustban nem szabad egy gondolatot keresni, mégis elismeri, hogy benne van ez a gondolat is: a súlyos eltévelyedésből folyton javulásra törekvő ember *megváltható*. Az ember törekszik, *de magát megváltani nem képes*. Világos ez

különben magából a költeményből is. Hiszen Faust életének, diadalának *csúcsán,* mint tehetetlen portömeg omlik össze az ördög hatalma előtt. Ómaga meg nem mentheti magát. Az *isteni kegyelem* az, amely ítél felette. „Az isteni bocsánat" az, a „felülről jött szeretet" amelynek kegyelme hull alá arra, „ki éltét buzgva küzdötte át". A költő ezt az igazságot az „örök nőiség" által szemlélteti. Az isteni szeretet Faust életében a nőiség: — Margit, Helena, a Mater Gloriosa — képében hajlik alá, mint örökké magasba vonó kegyelem. De ez a „nőiség" csak *hasonlat:* mert „minden mulandó csak hasonlat", azaz maga a *kép* csak emberi tükre az örök szellemi valóságnak: az isteni Szeretetnek. És így a küzdő, lázadó, magát-tépdeső, de magasbatörekvő életerő azért biztos a maga örök céljának elérése felöl, mert nem önmagában van a végzete. Arra született és azért küzd, hogy a Szeretet örök hatalmát és győzedelmét sugározhassa ki minden sötétség, gyűlölet és kárhozat felett. Bűne csak egy van: hogy a szeretetet tapossa meg, de mentsége is csak egy: hogy a szeretet nagyobb a mi szívünknél és megbocsát, felemel. Ez Goethe vallomása a Faustban önmagáról és óriás-életében a mi kicsi életünkről is.

1932.

JÓKAI

Boldog, nagy nemzetek költői az emberek sok milliói által beszélt nyelven szólanak s műveiket az egész világ számára alkothatják. Egy angol, német, vagy francia költő csupán azáltal is, hogy harminc, hatvan, vagy százmillió ember nyelvén ír, az emberiség egészének lehet nevelője s a mi talán még fontosabb, az egész emberiség neveli őt a maga szószólójául. Az irodalomban óriási fontossága van annak, hogy a költő mekkora nyelvterületet s ezzel együtt mekkora kultúrközösséget mondhat a maga rezonánsának s mekkora horizont tárul ki lelke előtt az alkotás lázában. A nagy nemzetek történelmi multja, tudományos, művészi és erkölcsi kultúrája s az általuk lakott területnek nagyságukhoz mért természeti gazdasága egyaránt munkálnak arra, hogy költőik, akik e nagy szellemi közösség virágai, az egyetemes emberi szellem kifejezői legyenek. Ezért van az, hogy Dickens, Goethe, Shakespeare, Tolstoj, Balzac, lettek légyen angolok, németek, oroszok, vagy franciák, az őket kitermelt nagy kultúrközösségek ereje által lelkükben hordozták és hatalmasan kifejezték az egyetemes emberi lelket. Műveikben a nemzeti lélek csak sajátos tükrözője annak, ami egyetemesen emberi és az egész emberiségé.

Ezzel szemben a nehány millió lelket számláló s abból a legtöbbször csak nehány százezrében kultúrált kicsiny nemzetek, mint a magyar is, nem adhatnak költőik számára magasbalendítő szárnyakat, messzire visszhangzó lelki felületet, gazdag tartalmú kultúrtalajt

és egyetemesen emberi horizontokat. Sőt, míg a nagy nemzetek költője elsősorban művészi kifejezője a megvalósított és nemzete által már képviselt szellemi nivónak, addig a kicsiny nemzeteké épen arra van hivatva, hogy emelje nemzetét a lelkében kiért magasabb nivóra s sokszor szívének elfolyó vérével lágyítsa és tegye fogékonnyá a parlagon heverő, kemény, háládatlan és ellenálló talajt. A nagy nemzetek költője kinő nemzetének szívéből, mint pompás virág, amely égberagyogó szirmainak színében és illatában a gazdag talaj magábaszívott minden tápláló kincsét dicsőíti, a kis nemzetek költője aláhull nemzete alvó, kemény szívére, mint árva sziromlevél, amelyet egy mennyei rózsáról téptek és ejtettek alá játszó angyalkezek. Boldog nemzetek költőikben örülnek saját nagyságuknak, boldogtalan kis nemzetek fájó sóhajjal áhitanak meg bennük el nem ért, talán soha el sem érhető álmokat.

Ha ezek így vannak, bizonyos, hogy a mi költőink alkotásait nem is szabad erre való tekintet nélkül összemérni a világirodalom nagyjainak alkotásaival. Hiszen természetes, hogy a magyar dal, a magyar regény és a magyar dráma egyetemes emberi és művészi szempont alatt, méretekben és benső arányokban nem állhat versenyt azokkal. A mi költőinknek más, kisebbkeretű, de viszont magasztos, áldott feladat jutott. Egy kicsiny, testvértelen, szerencsétlen nemzetnek kellett mindig mostoha sorsban nevelői, vezetői legyenek a nagy nyugati kultúra által megvalósított eszmények felé, melyeket ők tettek előbb magukévá mondhatatlan küzdelmek között s azután igyekeztek elmaradott fajukat, megnemértéssel, közönnyel, vaksággal, elfogultsággal harcolva, nélkülözés, megvetés, üldözés, szenvedések s lassu martirság

keresztje alatt maguk után vonni és emelni. Nálunk a költészet nem lehetett boldog játék, öncélu teremtőmunka, mert nemzetnevelésnek, gyógyításnak, vígasztalásnak, ösztökének, felrázó ostornak, irányító szövétneknek és proféciának kellett lennie, legnagyobb részében annyira sajátosan magyar viszonyok tükrének és munkaszerszámának, hogy nemzetközi és egyetemesen emberi érdeklődést nem is ébreszthetett volna, nyelvi elszigeteltsége nélkül sem.

A tisztán művészi és egyetemesen emberi szempont alatt nemzeti irodalmunk túlnyomó többsége a világirodalomban elenyészik, mert egy nemzetnevelő szent missió fájdalmasan gyönyörű kultúrmunkájába olvad bele.

Az eddig elmondottak talán alkalmasak lesznek arra, hogy kiemeljék: mennyivel nehezebb a nagy kultúrközösség ihlető és nevelő hatalmát nélkülöző, az elmaradott kis nemzetet nevelni és emelni hivatott s mostoha sorsú magyar költőnek a nagy nemzetek költőivel szemben egyetemesen emberi és abszolut művészi magaslatra jutnia. Majdnem lehetetlen, csodával határos követelmény ez. Mert ehez olyan Isten kegyelméből való lángelme kell, amely nemzete nyelvének és minden viszonyának szűk korlátaiba zárva, az összeroppanás veszélye nélkül magába tudja fogadni az egész emberiség szellemét s tiszta magyar tudjon maradni úgy, hogy tiszta ember legyen és nemzetnevelő tudjon lenni úgy, hogy egészen művész maradjon. Isten csodálatos, drága ajándéka a magyar nemzet számára az, hogy ugyanabból a nemzedékből két ilyen költője is született. Az egyik *Petőfi* a másik *Jókai*. Ez a két génius képviseli a magyar irodalom egyetemes emberi tartalmát és értékét.

Ha elgondoljuk, micsoda nehézségeken kellett győzedelmeskedniök, hogy magyar létükre is ilyenek legyenek, nemcsak önmagukban, de a világirodalom nagyjaihoz mérten is ujjongó örömmel kell üdvözölnünk százados szellemüket, mert ha nem magyarok lettek volna, egy egész világ lett volna tápláló talajuk s egy egész világnak lennének halhatatlan mesterei.

Petőfi és Jókai a magyar lélek egyetemesen emberi tükrözői. Az első a tiszta lira, a *dal* hatalmas, édes szárnyain emelkedett a világot átfogó horizont zenitjére s remegtette meg ujjongó remegéssel a világ szívét, amelylyel magyar szíve hiánytalan harmoniában összecsendült: a másik a *mese* bűbájos varázslatával vetitette népe lelkében az örök gyermek képét a világ egére, amelyen az egész emberiség ősi gyermekiességének mesevilágával találkozott és olvadt össze. Általuk bús, titokzatos, árva magyar lelkünk a dal és a mese tündéri köntösében belépett, helyet foglalt és otthont talált az egész emberiség szellemi családjának örök tűzhelye mellett.

És ha szabad e két génius tettét egymással összevetve mérlegelnünk, természete, méretei és gazdagsága szerint a Jókai munkáját kell a legmagasabbra értékelnünk, mert ő a multat, jelent és jövőt, az eget és a földet összefogó óriási eposszá olvadó meseláncolatban bontotta ki, dicsőitette emberfelettivé és ábrázolta elmulhatatlan szépséggé a magyar lélek összes egyetemesen emberi alkotószálait. Mikor a világ valamennyi tájékának átvarázsolt miliőjébe, az emberi mult valamennyi korszakának bűvös fantáziaképébe, az emberi kultúra valamennyi alkotásának tündérileg egyesített műhelyébe s a szellem világot átható valamennyi gondolatáramába beleiktatta részt-

vevő és alkotó tényezőül a magyar lelket testesítő csodálatos hőseit s bennük és általuk szemléltette mindazt, amit a magyar lélek az emberiség közösségében és az emberiség egészéért tenni akart vagy tenni tudott volna, amit lelkében isteni lehetőségként hordoz, de amit csak álmaiban érhet el, amikor egy óriási hőskölteménnyé olvadó mesevilágában megénekelte a meg nem történhetett eposzt, mintha csakugyan lezajlott volna mindaz, amit a magyar lélek akart, álmodott, áhitott: akkor világraszóló bizonyságot tett nemzete lelkének értéke, hivatása és végzete felől.

És ez a bizonyságtétel mélységesen emberi és igazán magyar. Azok akik Jókai géniusára egy számára nem alkalmas műszabályzat béklyóit akarták kovácsolni és azzal vádolták, hogy angyalokat vagy ördögöket ábrázol és nem reális embereket, nem voltak tisztában s nem tudtak felemelkedni a meseköltő magasabb igazságáig, melyet azonban ösztönösen megérzett maga az olvasóközönség s addig hihetetlen tömegben, százezrével vetve bele magát ennek az édes meseszüretnek mézes, mámoritó áradatába, együtt sírva és ujjongva Jókai hőseivel, önmagára, a magyar lélekre ismert azokban s megifjodva élte át a mese szabad világában mindazt a nagy és dicső lehetőséget, amelyet a magyar lélek legszebb álmaiban, legtündöklőbb eszményeiben a maga igazi valójának ismer, de a való világban megteremteni, haj, nem tudhatott. Jókai mutatta meg a világnak, hogy a magyar az a nemzet, amelyiket igazságosan csak az álmaiból lehet megítélni, csak a képzeletének szabad világában lehet igazán megtalálni s lelke rejtett mélyében lehet megszeretni. Hogy nem az méri a nemességét, amit megvalósíthatott s ami belőle látható, hanem az, amit

akar s amit történelmi sorsa tőle megtagadott. Ha tehát valaki naivnak és irreálisnak, művészileg pedig szertelennek találja Jókai hőseit, gondolja meg, hogy a valónak ez az égi mása azért naiv, mert ősigazságot hordoz magában, azért irreális, mert egy természetes méreteiben soha meg nem valósíthatott s így a képzeletben önerejétől megszázszorozott életlehetőséget manifestál s azért szertelen, mert egy világ szemét akarja megnyitni az eltemetett és eltagadott igazság előtt. Jókai egyetemes emberi művészete abban van, hogy a mese aranyhajóján egy tragikus nemzet létjogát és életre érdemes voltának bizonyítékát, egy halálos ítélet ragyogó megfelebbezését ringatta be a világ szivének kikötőjébe. Nemzete számára pedig az élet reménységét, a magában való bizodalmat, a világ és az élet jóságába vetett optimisztikus hitet, a Gondviselés csodálatos, kegyelmes munkájának megértését, a jó isteni diadalát és a rossz ördögi bukását adta művészetének aranycsészéjében üdítő álmot adó s életet regeneráló orvosságul.

Ma a művészet is keserű, önmagátmarcangoló, kétkedő, sötét. Irodalmunk terhes a pesszimizmus zsibbasztó mérgétől. A halálvirág bódítói illatát lehelli a megfáradott lélek felé. Jókai költészete igazi gyógyszertára lehet a mi beteg és reményevesztett lelkünknek.

Hívjuk el beteg szívünkhöz ezt a legnagyobb magyar orvost. Mindig otthon találjuk, ha rányítjuk könyvei valamelyikének ajtaját és valóban száz ajtó vezet hozzá, a mese palotájába. A jóságos, kedves öreg doktor úr beteg szívünk felé hajol, hallgatózik, mosolyog, megvígasztal és átadja régen kipróbált receptjeit, hogy meggyógyuljunk és újra megtanuljunk mosolyogni.

1925.

KEMÉNY ZSIGMOND LELKE

Nem a körülmények teremtik a lelket, de sokféle hatásukkal járulnak hozzá annak kibontakozásához. A lélek magával hozza végzetét, örök és állandó alkotóvonásaiban és tényezőiben s a maga módján reagál környezetére, de viszont a környezet és az események alakítják és színezik az egyéniség formálódását, a belső tartalomnak azt a rétegét juttatva uralomra, amely a legérzékenyebben van érintve általuk. Kemény Zsigmond, a magyar irodalom nem tulságosan ismert, értékéhez képest nagyon gyéren olvasott büszkesége, egyike a leghatározottabb és legsajátosabb emberi egyéniségeknek, akit bizonyára semmiféle környezet nem változtathatott volna meg gyökerében, abban a keserű gyökérben, amely egész életét átitatta s mégis az ő mindenféle alkotásain kitörölhetetlenül rajta van sürün váltakozó, bár nem változatos körülményeinek bélyege. Mély és gazdag lelkét ezek a beleolvasztott külső körülmények juttatták teljes kibontakozásra. Mikor ezt a lelket akarjuk felidézni, mindenekelőtt azzal kell számolnunk, hogy a mindennapit messze felülmuló, kivételesen érzékeny pszichéről van szó, amely a valóság egyetlen rezdülését sem tudta anélkül állani, hogy rögtön a legmélyébe ne fogadta volna s azonnal ne létének központjával hozta volna összefüggésbe. Mivel pedig lelkének alapszíne fájdalmasan komor volt, azért ezek a szivére vett hatások állandó szenvedéseket jelentettek neki még akkor is, amikor nagy önuralommal

takarta el azokat. A másik jellegzetes tudnivaló az, hogy életének külső eseményei és viszonylatai sajátságosan úgy alakultak, mintha a titokzatos kéz teljes tervszerűséggel csak lelkének zord és tragikus oldalát akarta volna érvényesülésre juttatni, hogy a tragikum kizárólagos költője legyen.

Érdekes megfigyelni, hogy Kemény Zsigmond mennyire a tragikum világításában látta a természetet is. A miliő, amelybe leggyakrabban és legszívesebben állítja be tragédiáit, a Marosnak Alvinctől Régenig nyuló, gyönyörű, történelmi völgye. Erdélyi embernek kell lenni ahoz és pedig lelki értelemben, hogy meg tudjuk érezni Kemény természetlátását. Nála a természet sajátosan éli és hozzájuk símulva, átlelkesedve kiséri hősei életét. A történet fájdalmas, tragikus szelétől átborzong a természet és a bájos vidék szivetfájdítóan szép lesz egy leheletfinoman beleérzett és megnevezhetetlenül kisugárzott sejtelmében az elkerülhetetlenül bekövetkezendő és lecsapó viharnak, amely a hőst elsepri s amelyet a veleérző természetnek mozdulatlan bánattal kell ölén eltürnie. Ebben a különös varázslatban Alvinc, Kapud, Malomfalva édesszép tájai elborulnak, mintha a távoli, körüskörül emelkedő hegycsúcsok fellegei és tompa mennydörgés moraja bús sejtelmek árnyát vetnék reájuk. E természetlátás igazi titka a költő gyermek- és ifjúkorának szomorúságában rejlik. Akkor nézte ő így a mostohatestvérei által indított és minden erkölcsi féket elvetett hajsza szenvedései közt, mely imádott anyjára zúdult, ilyen könnyfátyolozta szemmel a Maros mosolygó völgyét; kapudi magányában vívott ifjúi, lelki küzdelmeinek árnya és viharfelhői sötétlenek rajta s a malomfalvi szerelmi csalódás örök melancholiája

sejtelmeskedik Erdély felett. Akik ismerik az erdélyi Mezőség szomorú szegényességben rejlő, titkos báját, azok még mélyebben is megérthetik a pusztakamarási bús gyermekélmények tükröződését Kemény természetszemléletén. Valószínű, hogy ez a lélek mindenütt sötétnek látta volna a világot, de természetes, hogy az erdélyi miliő sajátossága és a családi s személyes körülmények gazdag tápot adtak ennek a világlátásnak s a külső és belső tényezők sajátos összeszövődése együtt adták Kemény Zsigmondot.

Az érzékeny egyéniségnek és a körülményeknek megfelelősége és összeolvadása az oka annak, hogy Kemény csak tragikus családi életeket tudott ábrázolni igazi művészettel. De ugyanez az oka annak is, hogy a történelemből és a saját korának politikai mozgalmaiból is csak a tragikus szenvedélyektől lüktető egyéniségek ragadták meg figyelmét és késztették termékeny munkára. A külső természet, a családi körülmények, a történelmi mult és a jelen közélet egyaránt hatalmas tényezőivé váltak sajátos zsenije kifejlődésének, de elsősorban azért, mert megfeleltek a kibontakozásra magának öntudatosítási tükröt kereső lelkének. Alig van magyar költő, akinél ilyen szemmelláthatő módon tapasztalhatnók az eredeti egyéniség és a ráható tényező meglepő találkozását. Keménynek, lelke eredeti szerkezeténél fogva épúgy, mint körülményeinél fogva tragikus költővé kellett lennie. Ha ezt a tényt tisztán az irodalom szempontjából nézzük, szerencsésnek kell tekintenünk. Nagyon jó, hogy épen Martinuzzi tragédiájának színhelyén született, nagyon áldott körülmény, hogy méltatlanul zaklatott és sokat szenvedő édesanya gondjai alatt nőtt fel, hogy saját szívére a csalódás korai dere

hullott a malomfalvi kert őszi lombjai alatt, hogy büszke családi hagyományok közt szegénységgel kellett küzdenie, hogy állandó sikertelenség kisérte mindenütt s hogy, akiket legjobban szeretett, legtöbbnyire a nagy, nemzeti tragédia szenvedő részesei voltak. Mindez nagyon jó volt az irodalom szempontjából, mert a költőt segítette teljességre benne. De mindez nagyon fájdalmas volt magának az embernek életében. Mert Kemény nemcsak költője volt a mások tragédiájának, sőt a mások tragikumának ábrázolásában is elsősorban a maga belső küzdelmeinek és viharainak márványbavésője volt. Maga is tragikus jellem, sorsa is az.

Lelkének az egyszerű külső alatt rejtőző, bonyolult világában nagy ellentétek háborogtak s kedvenc irodalmi témájában, a szenvedélyek tulzásaiból kirobbanó végzet rajzaiban téveszthetetlenül a saját szenvedélyeivel való leszámolás áll előttünk. Kemény Zsigmond alig észrevett, titkos, lelki rugója a legnagyobbfoku és legnagyobbra törő becsvágy volt. Ezt fűtötte benne nemzetségének büszke és dicső multja, a jelen körülményei által méltatlanul akadályozott és megszégyenítően korlátozott, öröklött büszkeség, szenvedélyes természet, a nemzet életében nagy szerepet játszó rokonok és barátok, egyszóval minden külső és belső körülmény. A naggyálétel szenvedélye nem volt benne alacsony önzés, hanem romantikus korának egész ideálizmusával lobogó vágy nemzetének kiváló szolgálatára. Épen egyéniségének halálos komolysága tette ezt a becsvágyat kinzó pokollá számára. Lelkének e vezérhangját az önmarcangolásig gyötrő kételkedés és élveboncoló önkritika szinte beteg passziói kötötték guzsba és forrázták le folytonosan. A legnagyobbra törő lélek tulzott

akadályokat látott az esetlen külsőben, az érvényesülésre alkalmatlan beszédfogyatékosságban, az írással és nyelvvel nehezen küzködő kifejező erő sutaságában, az önuralom fékét untalan szaggató lobbanékonyságban és az öntudat tisztaságát sötétben megrohanó, szilaj érzékiségben. Mert ezek voltak a Kemény lelkét nyügöző legnagyobb terhek. Kevés ember folytatott a lélek vis inertiaejével tragikusabb, élet-halálra menőbb és tiszteletreméltóbb küzdelmet őnála. A nagyság önnevelő iskoláját vívta azon a három területen, amelyeken dolgozott. Történelmi és természettudományi buvárlataival a leküzdendő fogyatkozások és szenvedélyek okait és következményeit szegezte szembe magával, szépirodalmi munkáiban ezeket tette, kivetítve magából és a művészet síkjában mozdulatlanná és érdektelenné bűvölve, objektiv szemlélet tárgyává, politikai szereplésében pedig ezeken akart gyakorlati diadalt aratni.

Sokszoros csüggedés és kudarc között el is jutott végzetének hideg szemléletéig, hogy számára az élet nem termi a boldog résztvevők örömét, de közvetlen szenvedéseit sem s hogy szerepe csak a messzelátók kivül- és felülálló, mindenből kizárt és mindent tárgyként néző szemlélete lehet s míg mások szeretnek és gyűlölnek, szerettetnek és gyűlöltetnek, addig ő mindezeken kívül csak láthat és láttathat. Egészen más kérdés, hogy a résztvevők hisznek-e neki és megfogadják-e komor utmútatásait?

Egészen kétségtelen, hogy a fejedelmi család sarja, akinek nemzetsége csupa aktiv egyéniséget és egész csomó országos nagyságot termelt, nagyon nehezen békült meg végzetével. Nagy becsvágyának súlyos lecke volt megtanulni azt, hogy nem született hódításra és

vezérségre sem a női szívek felett, sem az állami és közélet mezején. Csak szemlélőnek termett, látnoknak s itt sem azok közül, akik a tömegeket lebüvölik és tettekre szabadítják. Kemény mindenütt nagy ambicióval dolgozott, de a legnagyobbat sehol sem érhette el, mert nem tudott végleges döntést tenni élete hivatását illetően. A tudóst elnyomta benne a költő; a költő formai kellékeinek kifejlődését pedig a folytonos elvonással megakadályozta benne a politikus. Másfelől pedig mindaháromtényező belejátszva egymásba, lefokozták egymás hatását. Különösen nehéz volt neki a valóságot eszményitő költő és az eszményeket megvalósítani akaró államférfiú ellentett pályája közötti választás, melynek mindketteje az egész embert kívánva, tragikus feszültséget teremt a lélekben s emésztő kínokkal gyötri meg a dönteni nem tudót, amint azt maga Kemény ábrázolta nagy élményszerűséggel Gyulai Páljában. S a tény csakugyan az, hogy nem tudott választani közöttük. A költészettel nem szakíthatott, mert ehhez a belső, örök elhivatottság kényszere fűzte, a politikával pedig nem tudott szakítani, mert ahhoz a való életbeni vezetői becsvágy és nemzetének elevenen érzett életösztöne kapcsolta. Ezért viselnie kellett sorsát, hogy ne költözhessék be teljes, diadalmas otthonossággal a művészet birodalmába s lelkében a legnagyobb művészi élményekkel azoknak soha testetadni nem tudó, a szépségtől idegen és dadogó tolmácsa legyen s mások elé is akadályul gördítse formátlanságát, mikor látásainak részesei akarnak lenni. Bármit is hozzunk fel nagy tartalmi értékeinek hangoztatásával regényeinek védelmére, népszerűtlenségének ténye nem csupán az olvasók felületességében gyökerezik, hanem ebben a nagy formai fogyatékosságban.

Másfelől a politikában sem lehetett a Kossuth, Széchenyi, Deák, Wesselényi korában nemzetének első vezére. Szemlélődő lényéből hiányzott a vezér aktivitása. Pesszimizmusa lenyűgözte akaratát. Nagyratörése a külső érvényesülésben csődöt mondott.

Még politikai eszméinek diadalát sem élvezhette; mikor Deák Ferenc műve diadallal kezdte aratni gyümölcseit, hűséges fegyvertársának akkor borult lelkére a halálos köd, melyben évekig aludt egykor fényes szelleme, mielőtt végleg kilobbant.

De mindez talán csak életének a mai távlatából mérhető eredményeire vonatkozik. Talán csak az ő szemével nézve saját magát. Mert ha magára nézve Kemény nem is érhette el azokat a legnagyobb, titkolt ambiciókat, amelyek lelke mélyén éltek, kétségtelen, hogy irodalmi és nemzeti életünkben drága értékeket jelent munkája. A magyar és főleg az erdélyi lélek művészi elemzésében és a nemzet modern, szellemi kibontakozásában maradandó nagy munkát végzett.

Hogy lelki képe teljes legyen, még egy pontjára kell rávilágítanom Kemény lelkének. Az erdélyiségére. Nemcsak az a körülmény, hogy teljesen erdélyi családból származott, hogy az erdélyi természet adott életének külső miliőt, hogy az erdélyi mult szolgáltatta költészetének legszebb tárgyait, hanem sokkal inkább az, hogy lelkét legkisebb gyermekkora óta az erdélyi szellem sajátosságai ihlették, teszi őt erdélyivé. Nem hiába tanult az enyedi kollegiumban, mert a szó legnemesebb értelmében Bethlen Gábor diákja volt. Mélységesen komoly lelkiismeret, zordságában is nemes erkölcsi puritánság és szilárdság, a mások hitének tisztelete mellett szentül ápolt vallásosság, előkelő liberálizmus, demo-

kratikus életfelfogás, a szellemi javakat mindig az anyagiak felett magasan értékelő becslés, mindenben az egyetemességre törekvő világnézet, a lehetőségekkel, nagy önuralommal számotvető bölcsesség, a legközvetlenebb feladatok iránti hűséges szeretet, ime: a Bethlen Gábor jellemében szinte szimbolikusan tündöklő erdélyi értékek, melyeknek Kemény élete, költészete és politikai működése egyaránt hűséges tükre volt. Sőt még a történelmi mult és a szegényes életkörülmények folytán megörökült erdélyi lelki vonások egyoldalusága, az élettel szembeni rezignáltság és az örömök mögött a feltornyosuló veszedelmeket fanyar előérzettel sejtő pesszimisztikus kétely is egészen a mienk benne.

Végre: van Keményben egy erőteljes öntudat, amely csak az erdélyi lélek sajátja s amely a kicsiségnek és a fontosságnak különös tudatötvözete. Ez a sajátosság abból a történeti tényből származik, hogy Erdélyt természeti adottsága a nyugat és kelet találkozó pontjává és ebben a találkozásban a nyugati kultúra védőgátjává tette. Bármily kicsiny volt is tehát, hivatásánál fogva nagygyá kellett lennie s ha ez nem mehetett erővel, menni kellett ésszel és szivvel. Erdély legjobb fiainak azért mindig az volt saját magukkal és nemzetükkel szemben a törekvésük, hogy a kultúrában tegyék nélkülözhetetlenné magukat s így biztosítsák létüket a hatalmas nemzetek között. Ez a kiválóan szellemi nemzetpolitika erdélyi koncepció s nem ok nélkül tette öntudatosan büszkévé, mert értéküket világosan érzővé az erdélyieket. Ez az öntudat valósággal elönti Kemény egész alakját, de írásait is s szinte azt eredményezi, hogy igazán csak a vele sorsközösségben élő, erdélyi magyar tud azokba teljes intuicióval igazán belehatolni.

Ezért csak sajnálnunk lehet a kiváló Rákosi Jenőnek azt az elszólását, hogy a Kemény csudálatos agyvelejében, amelyben benne volt a Dunántul Deák-termelő mélysége, a Kossuth-termő Zemplénnek magassága, a magyar Alföldnek sík és fenséges világossága és nyugalma, annak egyik szögletében, hogy valamelyes emberi gyarlóság ki ne maradjon az ő alakjából, ott ül egy kis erdélyi ravaszság.

Lehet, hogy ez a jellemzés hatásos, de hazugabb akkor sem lehetne, ha véletlenül versben volna is írva.

Mi, erdélyi magyarok, a Kemény Zsigmond felidézett lelkébe nézve, hálával gondolunk reá, aki a mi erdélyi hivatásunk nemes öntudatát előttünk hordozta és éjszakánkat bevilágítva, ma is kötelességünk rendületlen teljesítésére ösztönöz.

1925.

ZORD IDŐ

Tizenhétéves koromban olvastam el először Kemény Zsigmond „Zord Idő"-jét. Eltekintve attól, hogy kötelező iskolai olvasmány is volt, nehezen birkóztam meg vele. Az irodalom egén Jókai napja ragyogott s a modernek Herczeg, Mikszáth, Gárdonyi voltak, mind pompás mesélők és stiliszták. A Zord Idő meséjét mesterkéltnek találtam és nem tudtam emlékezetembe vésni. A cselekmény kínos logikai és lélektani indokolása halálrafárasztott és magát a történést homályba borította. Én is úgy találtam, mint a tanárom és a tankönyvem, hogy Kemény sutabeszédü író, stilusa döcögő és avas. Egyetlen szerencsém volt, hogy becsületügyet csináltam a dologból és végigolvastam a regényt, elutasítva egy kész tartalmi kivonatot, melyet barátaim valami lexiconból csempésztek ki, az olvasmányról való beszámolás céljára. Ennek az elszánásnak köszönhetek egyetlen, de feledhetetlen benyomást, amit a Zord Időtől akkor nyertem. Érzelmi, szinte érzéki benyomás volt, olyan mint a hullámvasuti zuhanásé. Ötszáz oldalon keresztül másztam fel a tragédia csúcsára és a száz utolsón rohanó végzetszekér dübörgött le velem lélekzetelcsapó zuhanással a feneketlen sötétségbe. Azt az erőt, ami ebben a zuhintásban revelálta magát, soha többé nem tudtam elfelejteni. Kemény Zsigmond nagysága nem öntudatos meggyőződés, hanem szédítő érzésképen maradt a lelkemben. Attól kezdve ez a lélek úgy vonzott és taszított egyszerre, mint a nagy mélység szokott.

Később többi regényeit és tanulmányait is megismertem s érdeklődéssel merültem el életének titkaiba — de lényegesen újat nem mondott róla egyik sem, ma is a Zord Idő-ben látom őt kiábrázolva s az ember és ez a könyve számomra egyet jelent. Jól tudom, hogy ez egészen subjectiv álláspont, de számomra megoldotta Kemény Zsigmondot, mint problemát. Lelki képének centrumát itt találtam meg; minden egyéb, amit tőle, vagy róla még megtudtam, csak kiegészítette, színezte és igazolta ezt a meglátásomat. A végeredményt már régebben összefoglaltam és megírtam „Kemény Zsigmond lelke" című előadásomban. Ez alkalommal nem az a célom, hogy megismételjem ugyanazt. Most a könyv alapján az íróról szeretnék nehány vonást rajzolni meg, ami talán szokatlan és új vele kapcsolatban. Ezeket a vonásokat a Zord Idő csak a mostani idő zordságában tárta fel, régebben rejtve maradtak előttem. És ez a körülmény épen annyira jellemző az íróra, mint reánk és korunkra nézve s indokul szolgál arra, hogy aktualitást adjon Kemény Zsigmondnak minden külső jubileumi aktualitás nélkül is, — ami sajnos egyedüli alkalom szokott lenni arra, hogy az elfeledett régi írókat kegyeletből megszellőztessék, mint SzentGyörgynapkor a benaftalinozott díszmagyart.

*

Jósika és Jókai a mesével és a külső leírással dolgoztak és hatottak. Ezekkel az eszközökkel mondtak el minden lelkit és belsőt is. Ha kifogytak e fegyverekből és maradt még fenn kivánnivaló, kénytelenek voltak „elárulni" az olvasónak hőseik érzelmeit és gondolatait. Műveikben ezek a részletek unalmasok és minthogy „elárulásaik" voltaképen árulások a saját művé-

szetük módja ellen, méltán büntette őket a „nyájas olvasó" azzal, hogy egyszerüen átlapozta ezeket a monológokat vagy belebeszéléseket. A mesélést és a láttatást majdnem szentségtörés indokolni. A mese és a vizió ereje saját suggestivitásában van, vagy sehol sincs. Vagy van a költőnek hitetőereje s akkor nem számít semmit az, hogy a valóság mit szól a dologhoz, vagy nincs, s akkor minden indokolás szánalmas nyikorgás, mely a meseszekér kenetlen kerekének döcögését kiséri. Ma is élő irodalmi babona az, hogy a kritikus a regény meséjének hihetőségét és indokolhatóságát keresi és mindenképen azon van, hogy kikutassa: mit akart bizonyítani, vagy igazolni az író alakjainak történetében? Pedig vagy bizonyos, hogy az az alak ilyen és úgy kell venni ahogy van, vagy nem bizonyos és akkor nem abban van a hiba, hogy a valóság, vagy a psychologia tiltakozik ellene, hanem abban, hogy a költő nem tudott az alakjába életet lehellni a magáéból. Természetesen az is lehetséges, hogy a kritikus nem képes belehelyezkedni a költői valóságba.

Kemény Zsigmond megítélésében az első és legnagyobb akadályt azok a kritikusok halmozták fel, akik Gyulai Páltól elkezdve kibeszélték a tüdejüket, hogy kellőképen bebizonyítsák és magasztalják Kemény külső (történelmi) leírásainak hűségét és gondosságát s meséinek azt a halhatatlan érdemét, hogy a legkínosabb aprólékossággal, tudományos precizitással megindokolta szerencsétlen hőseinek minden lépését és a tragédiákat a syllogizmus és a matematikai képlet vaskényszerével formálta ki. Pedig a valóság az, hogy Kemény egyszerüen nem tudott mesélni és hűséges, tanulmányos leírásai tisztára felesleges fáradság voltak. Nem tehette,

hogy ne meséljen, mert abban a korban írt, mikor az volt a fődolog, voltaképen az egyetlen, amit az olvasó igényelt és élvezett. Ennélfogva roppant fáradsággal kitalálta az ő saját mondanivalójának kerete és fonala gyanánt a bonyolult s mégis erőszakolt és gyönge mesehálót, mely egyrészt nem birta meg az igazi tartalom súlyát és szerteszét szakadt, úgy hogy ember legyen, aki eszébe tudja tartani, másrészt nem volt eléggé életszerüen érdekes, hogy a tartalom dacára is vonzza és ébren tartsa az olvasót. Ezért van, hogy Keménynek a történelemből vett alakjai mind nagyszerűek és igazi költői ujjáteremtések a lírai átélés folytán, amivel önmagából magyarázza és élteti őket, míg költött alakjai, akik egy képtelen rémregényből meritik létüket, az Elemérek, Barnabások, Dorkák rossz álomképek, akiket szabad sőt kell is föllélekzelve elfelejtenünk, épen azért, hogy a mű nagyszerűsége, az a titáni zuhintás egész félelmetes szépségében megrázza a lelkünket. Fráter György, Török Bálint, Izabella, Turgovics, Bornemissza, Podmaniczky — de legfőképen Werbőczi és Szolimán olyan költői újjáteremtések, kikben a kor és az örök ember nagyszerű, életteljes egyénítésben lélekzelnek és egyesülnek óriási tragédiájává a Zord Idő magyar nemzetének, s ezt a tragédiát pompásan kisérik azok a csak névleg költött, de lényegében tipust kifejező alakok, amilyenek a Deákok, a főbasa, a lantos, a kádi. Dóra külön lapra tartozik, mert benne Kemény időtlen álma lebeg a tragédia felett, mint egy szívalakú és fájdalomtól megfagyott Hold. De mindez azt mutatja, hogy a regény egész költött mesefonala csak rosszul sikerült csalétek volt az olvasónak és belőle ma már csak az az érdekes, amit Kemény saját lelkének vivódásaiból vitt bele ormótlan

és idétlen szülötteibe. Ami pedig az ő felesleges külső leírásait illeti... valósággal tetten érjük, amint a fejéhez kap: hopp! ideje volna leirni Dóra szépségét, mert az olvasó már tulságosan is jól ismeri őt és még nem tudja, milyen a szeme meg a haja színe?... Már jól ismeri őt! ... ez az! Kemény minden külső vonás nélkül olyan teljesen élővé és ismertté teszi alakjait, hogy külső leírásuk csak korlátozza és gyöngíti határtalan benső ismeretségünk intimítását. Ezért van, hogy alakjain és tárgyain a forma, az arc lárva lesz, amelyet szeretnénk letépni, mert nem látjuk miatta őket magukat.

Az első lépés tehát Keményhez az, hogy lefosztom regényéről a költött mese idegen, kínos, rémregényes, költőitlen lárváját és a gondos, hűséges, tudós leírások külső feleslegét s akkor előttem áll a mű, melyben ő máig egyedüli mester irodalmunkban. Ez a mű: a költőileg újjáteremtett történelem lelki tükrében az örök ember arca, aki az örök magyar és maga a költő is együtt.

...„Szóval lélektani regény"... Szóval „nem" lélektani regény! Semmi sem áll Keménytől távolabb, mint az individualista regényírásnak az a „lélektani" nyavalygása, amely „hősének" vagy „hősnőjének" bődületes analizisét négyszázoldalozza elénk s akihez semmi közünk nincs az utolsó oldalon se. Kemény a maga költői látásának személyességén és személyességének teljes subjektivitásán át kizárólag a kollektivitás költője, reá nézve a saját életének is csak azért van titka és értelme, mert tagja a kollektivitásnak, mert kifejezője annak épenúgy, mint az neki. Életét nemzete kiváló szolgálatára tette föl és költészete ennek a szolgálatnak egyik síkja, melyben önmagával számolt ugyan le, de nemzetének nagy szá-

madását készítve el.

Ez az ő aktualitásának első és legfontosabb ténye.

Kemény a magyar lélek legteljesebb és leglelkibb művésze. Sajátossá teszi ezt a művészetét az, hogy történelmi alakokon át sugározza az örökké magyart. Azután az, hogy mint igazi költő, azt sugároztatja belőlük, ami az ő saját lelkének ellenmondásaiban háborgó, élő komplexum, de az egyes alakokban szétválva és megtestesülve, a művészi szemlélet megállított, aktuálításától megfosztott, megnyugodott tárgya lett és épen ezáltal örökké ható aktualitás. Kemény már eldöntötte a ma élő irodalmi vitát, hogy lehet-e a mult a jelen vallomása és vállalása?

Eldöntötte azzal, hogy nála a mult nem menekülés a jelen kérdéseitől és jajjaitól, nem gyáva álarc, mely mögé tiltott aktualitások allegoriáit lopja, nem hamisított jelen, melyben a multba olyan vonások szövődnek, melyek abból még hiányoztak, hanem a magyar lélek nagy önleleplezése, nagy bűnbánata és elszánása, egységének, magvának, kontinuitásának hatalmas vallástétele, mely változó körülmények és külsőségek között változatlanul hirdeti az ítéletet a bűn felett és az új életet annak, ami érdemes is, képes is élni egy nemzet jellemében.

Van a regénynek egy kis részlete, melyben Kemény művészete a legmagasabb pontot éri el. Annak az éjjeli tanácskozásnak jelenete ez, melyben az ország vezérei határoznak a csecsemő-királynak Szolimán táborába küldéséről. Ezt a momentumot ragadja meg az író, hogy a nagy magyar tragédiát emberi eszközein át szemléltesse. A jelenet kezdetén a koronatanácsba gyülekező urak még nem tudják a szultán kívánságát, ez még a

királyné, Izabella titka. Egymásközötti találgatásaik rendkivül frappánsan tükrözik jellemüket, mely aztán teljesen kitárul a királyné jelenlétében, aki közli velük, hogy a szultán a kis János Zsigmondot és az országtanácsot táborába kivánja küldetni. Podmaniczky, az óvatos, magát-féltő és önző magyar, azt javasolja, hogy izenjék meg Szolimánnak: „a kisded király őfelsége beteg, például a foga nő, vagy gyomorléza van." „S hát aztán?" — tudakolja Martinuzzi, a zárkozott, hallgatag, személyi tekinteteket nem ismerő kincstárnok és kormányzó. „Aztán — folytatá Podmaniczky — közülünk deputálnánk valakit, ki nevünkben és felhatalmazásunkból intézze el a szultánnal a szükségeseket." György fráter rögtön lecsap reá: „Például kegyelmedet!" Erre Podmaniczky: „Vannak nálamnál okosabbak is, például a püspök úr". Petrovics, a királyné rokona, hűséges, korlátolt katona, elfogadja Podmaniczky javaslatát, ha a kis királyt és a tanácsot a török seregen átvágva elmenekíthetik. Török Bálint, a magyar huszártiszt nagyszerű tipusa, a vakmerő, „üsd-vágd"-vitéz vállalja az áttörést, egyszerűen azért és csakis azért, mert „ez volna a magyar haditörténet egyik legfényesebb fegyverténye". György barát így válaszol: „Kétségkívül, de győzedelmünket három nevezetes eredmény koszoruzná. A királyné hozományát és férje örökségét, a kis király koronáját vesztené el, a magára hagyott ország pedig önként átalakulna török tartománnyá." Frangepán, akiben Kemény egy korai Zrinyi Miklóst (a költőt) rajzol meg, az önzetlen és ideális hős és a reális, józan politikus sajátos egységét, ebben a társaságban megdöbbentően hat ihletével és logikájával. Nem a gyermeket féltí Szolimántól, még ha király is, hanem az országot „mély és legyőz-

hetetlen aggodalommal". „Miután saját erőnkből nem tudtuk jogainkat és határainkat megvédeni, a török császár tizenkét év óta már háromszor jött segítségünkre s mindig akkora sereggel, minőt Európa hatalmasságai soha még háborúba nem vezettek. Vajjon nem mondhatja-e most már, hogy nehéz neki oly messziről oly gyakran s annyi áldozattal megmenteni minket a bukástól? Hogy épen azért, mert sikeresen akar védelmezni, kénytelen saját érdekünkben várainkat őrizettel rakni meg, sőt talán az ország egy részét, bár ideiglenesen, elfoglalva tartani? Nem mondhatja-e, hogy afölött is őrködnie kell, nehogy mi a szükségtől kényszerítve az ő tudta nélkül és ellenére kössünk békét, mint már egyszer Nagyváradon tettük is?" Ez a vélemény, mely szinte a török szultán szavaival mondja el az igazságot, azáltal válik különösen tragikussá, hogy Werbőczi szembeszáll vele és szónoklatában egész kétségbeejtő végzetességében nyilatkozik meg a magyar lélek halálbarohanó optimizmusa. Kemény Werbőczi alakjában mintázta meg minden zord idők magyar tragikumát. Később az egész regény egyetlen értelmévé lesz ez az alak, s amint minden más elmarad mellőle, betöltvén színező és értelmező mellékszerepét — maga ez a folyamat a legművészibb teljesítmények egyike irodalmunkban, a conceptió kibontásának és kihegyezésének teljesen drámai és nem epikai remekelése. A csirát azonban ebben a jelenetben ülteti el a költő. Werbőczi egységes benyomású, de sok összetevőből alakuló magyar jellem. A törvényalkotás forradalmár mestere, a kisnemesség bálványozott ügyvédje a főurak ellen, a maga géniuszától folytonosan megmámorosodó szónok, akinek a szó az élete, több az igazságnál és a tettnél, szerénykedve gőgös, alázatoskodva hiú, a maga igazságával szemben

féktelenül optimista, a naivságig őszinte, nyilt és jóhiszemű, az ellenséget önmagából kiindulva mérlegelő, tipusa a lojális, gavallér, uri magyarnak, aki fegyvernél, pénznél, Istennél százszorta jobban hisz és bízik a magafogalmazta jog bálványának hatalmában.

Végzetes autosuggestiója az, hogy Szolimán császár, bár „dicső, nagytudományú és mélybelátású hatalmas védelmezőnk", alapjában véve a pogány hit mocsarában fetrengvén népestől, — szükségképen hódolója a keresztyén fölénynek s lényegében nem más, mint egy magyar úr, császári méretekben, tehát jogról, gavallériáról, becsületről, hűségről csakis a Werbőczi eszével gondolkozhatik és szívével érezhet. Csak a lázas képzelődés torzíthatja el az olyan egyszerű tényeket, hogy a szultán óriási seregével Buda előtt áll és a kis királyt látni akarja, olyan ellenséges és félelmetes rémlátássá, hogy a szultán el is foglalhatja a várost s talán meg is öletheti a királyi gyermeket. Persze, ereje van hozzá, „s jellemével, ha egy keveset elveszünk belőle s ha egy keveset hozzáteszünk, igen könnyen összeegyeztethető is". De Sokrates és Aristides is pogányok voltak, mint Szolmián, mégis megbízható emberek voltak. Miért ne lehetne bízni Szolimánban is, főleg miután eddig még mindig szavának állott és nem csalt meg? Már kétszer is kimutatta, hogy kedveli a Zápolya-családot s nincs is érdekében, hogy Magyarországot megsemmisítve, közvetlenül Németországig jusson, kihíva azt az élet-halálharcra.

A nagyszerű szónoklatra Fráter György halkan odaszól Petrovicshoz: „Valóban, a mi tudós kancellárunk akkora logikával bizonyította be holnapi tisztelgésünk veszélytelenségét, hogy már most magam is valami szerencsétlenségtől kezdek tartani." Természetesen azért ő

elmegy a szultán táborába, de Podmaniczkynak „köszvényes a lába". Ez a köszvény akkor nyilallik bele, mikor Werbőczi utolérhetetlen jóhiszeműséggel dicsekszik el vele, hogy nincs miért félni Szolimán haragjától az ellene irányuló nagyváradi béke miatt, mert „megvallom, magam is féltem ennek a fullánkjától, de a mérget levettem róla azáltal, hogy őszintén bevallottam... A nagylelkű szultán mosollyal fogadta fölleplezéseinket és még csak arcszíne se változott". Erre a kijelentésre kiált fel Fráter György megsemmisülve Izabellához: „Alázatosan esdeklem Felségednek, hogy vitánknak véget szakítva, legmagasabb akaratját velünk tudatni kegyeskedjék." — A lélekláttató művész itt sem, később sem állít szemtőlszembe a szultánnal, de ezekben a mondatokban úgy borul a tragédia fölé Szolimán rettenetes arca, mint egy ítéletidőt hömpölygető viharfelleg.

E jelenettől kezdve külön tanulmányt érdemelne Izabella királyné alakja és még annyi sok kisebb-nagyobb lelkecske a vihar tölcsérében, — de nem célom s nincs is terem rá, hogy Kemény csodálatos lélek-művészetét részleteiben mutassam fel. Mint említettem, lassanként Werbőczi alakja nyomul a tragédia centrumába s a legfőbb alakok is elhalványodnak körülötte. Ő Budán marad, irtózatos csalódások után, légvárainak és eszményeinek borzasztó romjai felett, — de nem akar csalódott lenni és nem akarja látni a romokat. Ország, egyház, nemzet, keresztyénség, jog, kultúra, hatalom, dicsőség, minden elveszett: Szolimán trónra ül a keresztyén templomban és ezzel örökre törökké nyilvánítja Budát — de Werbőczi roppant fontosnak tartja, hogy ő a magyar főbíró, aki nek fegyveres kísérete van, aki a maga törvénykönyve szerint ítélkezik (nem fontos, hogy tyukperekben), egyen-

rangú a renegát főbasával, ki ellen csodálatosan tudós memorandumot szerkeszt a szultánnak s hogy Őfelségének netalán lankadó figyelmét kímélje, a végén röviden összegezi is a sérelmeket. Csodálatos, szent ostobasággal hisz Szolimánban, mert a maga képére teremtette meg egyszer s nem vesz tudomást semmi ellenkezőről és annyira fontosnak tartja önmagát és a magyar magánjogot, hogy el sem képzelheti: a szultán közben elfelejtette már, hogy Budán valami magyar kádi is maradt. Kemény egy kíséről tragédiát componált a Werbőczié mögé: a Turgovics bíróét, akit a basák arra kényszerítettek, hogy a janicsárokat ő vezesse a várba, s akinek emiatt családi boldogsága, testi és lelki existenciája összeomlik. Turgovics a reménytelen tisztánlátást képviseli Werbőczi reménykedő öncsalása mögött. De alakjában az a lényeges, hogy nem cinizmussal, hanem irigykedő hódolattal tekint Werbőczire. Kemény művészi vallomása ez, mellyel a a boldogtalanságában és céltalanságában is nemes, szeretetreméltó, tiszta és a jövő lehetőségét hordozó kiolthatatlan optimizmus szentségének adózik. Ebben van a tragikum katarzisa is: hogy ugyanaz a változhatatlan ragaszkodás a becsület, igazság és jog öröklött fogalmához, mely a bukáshoz vezetett, — öntudatos vezeklés után a jövő, az élet új kapujává nyilhatik. Amint Frangepán mondja Izabellának búcsúszavaiban: „a gondviselés kegyelme a keserűbe is vígasztalást rejt, hogy ne szokjunk el sem a reménytől, sem a szeretettől s a szétdarabolt magyar föld részei teljesíthetnek külön oly hivatást, melyet együtt bizonyos korszakban képtelenek volnának betölteni." Ebben a megvilágításban kell nézni Werbőczi vezeklését a halálos ágyon, mikor már a basa mérge csak percekig engedi szólani. Kemény itt

másfél oldalon a tömörítő művészet bravurját viszi végbe:

Werbőczi: ... tévedéseimnél is nagyobb kínokat szenvedek ... halálom ... tanulságul szolgálhat azoknak, kik természetelleni szövetségekben bíznak ... Átkos hivatalom alkalmasint barátom uramra fog szállni.

Turgovics: Kétségkívül, nagyságos úr! Mert engem minden bajnak föl kell keresni. De kiviszem, hogy utódom ne legyen.

Werbőczi: Van egy emlékiratom ... azt ...

Turgovics: Igenis, azt én tűzbe dobom, nagyságos uram.

Turgovics az élőhalottnak torz és alaktalan arcára szegzett szemekkel gondolkozott egy hosszú percig.

Aztán kiment a szobából s az íróasztal fiókjait felkutatván, lepecsételt irattal jött be.

„Ime, ez nagyságod véghagyománya... Az okiratot, hogy el ne tévedjen, zsebembe rejtem és pontosan végre fogom hajtani. Most már az óra mögül a kis ércfeszületet elhozom és nagyságod kezébe teszem. Mi megtörténvén, bevezetem Dóra kisasszonyt s leültetem a nagyságod ágya melletti karosszékbe, magam pedig eltávozom: ezzel rendben van minden."

„Rendben van", azaz elvégeztetett a nagy nemzeti tragédia, mely onnan indult ki, hogy Werbőczi „a mohácsi veszedelem előtt, népszerűségének hosszú pályája alatt, mint az ország leghatalmasabb szónoka és izgatója, az elbizottság maszlagával tartotta jól a nemzetet, mégpedig oly korszakban, midőn ezt nyomorúságának érzetére és bűnbánó magábaszállásra kellett volna bírnia." Elbizakodott kérkedés a nemlétező önerővel, Mohács halálmámorán át tizenötévi haldoklás után 1541-ben az

egységes nagy magyar hatalom haláláig vezetett. Mikor a költő ezt a tragikus zuhanást Werbőcziben szemlélteti, egy történelmileg is felelős tényezőt választ ki céljára s ez fokozza a legmagasabbra a kollektiv tragédia realítását.

Igazán kollektiv magyar tragikum az, ami ebben a fokozatos, gyorsuló bukásban, egy személybe sürítve kinyilvánul. Nem látni, nem venni észre az ítéletes tényeket, melyek a régi, nagy és imádott világrendet meghaladták, a közvetlenül feltornyosuló halál előtt is maradék nélkül kapaszkodni az életigények teljességéhez, valóságnak állítván a látszatot és ehez alkalmazva hamisítani baráttá az ádáz ellneség képét... aztán, ráébredni a szörnyű omlásra a romokon, de mégsem engedni azt be az öntudatba s optimisztikus öncsalással valóságnak, értéknek, életnek suggerálni önmagunk számára az élet árnyékául és csúfjául meghagyott szégyenkalodát s megkötözött kezekkel-lábakkal tovább állítani, hogy önerőből, szabadon élő, magunkat meghatározó és irányító valóság vagyunk s saját illuziónk áldozatául esni el olyan ellenség kezétől, kit ábrándosan és vakon magunkkal egyformának becsültünk. A török-magyar pernek ez a verdiktje a magyart ítélte halálra és bűnösnek találta kritikátlan önimádatában s az ellenség irreális szemléletében.

És mégsem ez jelenti azt, hogy „rendben van minden". Sőt, ezzel az ítélettel semmi sincs rendben. Ha rendben volna, akkor ez a tragikum a magyar lélek megcsúfolása, megszégyenítése, megvetéssel való gúnyos eltaposása volna, amit egy hencegő, értéktelen, ostoba fél meg is érdemelt. Ez pedig azt jelentené, hogy ez a bukás nem is tragikum.

Kemény művészete azonban igazi tragikumot formált belőle az igazság mélyebb, másik arcának kiábrázolásával. Nem menti Werbőczit, a magyart, nem szépíti bűnét, nem tünteti fel igazságtalannak és meg nem érdemeltnek bukását — de az egész küzdelemben mégsem a külsőleg győztes török, hanem az elbukó magyar a szeretetreméltó és a reményteljes. A bűnnek bűnhődnie kell, de a megtérő, vezeklő bűnösnek van jövő élete. Van azért, mert lelkileg ez a bukás mégis a becsület, a jog, az igazság bukása a csalással, az erőszakkal és a hazugsággal szemben, — a látszólagos győzelem tehát csak eszköz lehet arra, hogy a világban megtévedett becsület, jog és igazság az ítélet leckéje alatt megtisztuljon és méltó legyen önmagához. Ez a Kemény művészetének halhatatlan értékű, vígasztaló igazsága.

A Zord Idő költője nagyon sokat fáradozott azon, hogy bonyolult, izgalmas, romantikus és következetes mesébe szőjje bele félelmes és felemelő vizióját a magyar lélek tragikumáról és ebben vallomását önmagáról; — alaposan tanulmányozta és ismerte a történelem kosztümeit és miliőjét s becsületesen igyekezett azokba beleöltöztetni alakjait: de sem meséje, sem történelmi külsőségei nem fontosak s erénynek és értéknek hirdetett erőfeszítései ezekben bizony fogyatkozások és eltávolítandó állványzata a nagy monumentumnak, melyet a magyar léleknek emelt.

*

Most pedig ki kell jelentenem, hogy e letisztogatás után Kemény a legizgalmasabb és legérdekesebb elbeszélőink, helyesebben mondva láttatóink egyike. Csak régen meghozott és soha revizió alá nem vett irodalmi verdikt alapján lehet még ma is megkockáztatni azt a

képtelen állítást, hogy rossz és avas stiliszta, vontatott, lapos elbeszélő, tudóskodóan mély, de kedélytelen filozófus és a szellemesség szikrázását nélkülöző moralista. Részben magam is a bűnbánókhoz tartozom, mert regényeinek egy régebbi elolvasása után beszéltem említett tanulmányomban kifejező erejének fogyatékosságáról. Mivel megbántam és korrigálom ezt a hibámat, nincs is miért szégyelnem többé, annál kevésbbé, mert részese voltam egy igen érdekes jelenségnek, melyet most tisztázni kívánok. A valóság az, hogy Kemény Zsigmond stílusához a magyar olvasónak hozzá kellett nőnie, vagyis utól kellett érnie azt, aki a stílusban megelőzte korát. Kemény stílusa csak egy átlátszóbb, felületesebb, könnyedebb lelkületű irodalmi korban látszhatott nehézkesnek és avatagnak. A mesélés és külső leírás módszerével dolgozó irodalomnak a mondanivalói is, az olvasói is természetesen hozták ezt magukkal. Az élet bonyolultabbá-válásával az irodalom mondanivalója is komplikáltabb és nehezebb lett, de egyuttal természetes is lett az, hogy az írói stílus követte az életet és alkalmassá vált ezeknek a komplexumoknak kifejezésére. Ma már nem nehéz az a stílus, ami egykor elbirhatatlan volt. És az avasság! Tisztára csalóka benyomás volt. Ma Jósika és Jókai stílusa avult és nemcsak az övék, hanem Ady-ig többé-kevésbbé minden százéven belüli írói stílus az. Ellenben a régibb, a gyökeresebb, a tradiciósabb, mely új idők új dalaihoz formálódott, ma modernebbül hat, mint az, ami csak tegnapelőtt — harminc-negyven éve — még újszerűen csillogott. Kemény írói stílusa az idők teltével — eltekintve egyes sablonoktól — egészében korszerűbbé, kifejezőbbé, íróibbá vált. Régebben tudományosnak deklarálták és ennek számlájára írták „költőietlenségét" — ma, amikor a mű-

vészetben az intellektualítás vonása óriási tért hódított, ez a stílus határozottan költőivé, lendületessé és színessé hevült. Bámulatos, hogy vontatottságot, cikornyás körülményeskedést, unalmasságot, színtelenséget tudtak látni abban a stílusban, mely a tömörítést, rövidséget, frappánsságot testesíti meg, a pathos sajátságos leheletétől áttüzesítve. A régi romról így ír: „Sok keresztelés, sok temetés történt, a bölcső ringott, a kripta ajtaja kinyilt, a koporsók száma emelte a család becsét, a virító arák sora a családfa ágait, a harcias férfiak kardja a családi levéltár donatióit, megjobbítva néha magát az ősi címert is. A vár falán rajta van a füst, padlózatán a vér, tört ormú tornyán a szakállas moh. Csak emlékül maradt fönn. Azért nem hordják el köveit; azért van lakósa: baglya, vércséje, várnagya." Az új kastélyról azt mondja: „építője nevéért nevezetes, mielőtt külön története lenne, dícsőségből és bűnből." A Deák-testvéreket „az egész világ bácsijai"-nak nevezi. Mivel hiába várják a vendéget, az egyik eltakarja arcát a gyalázat elől, mely a híres várat érte, a másik forgatja a szemeit, mintha várná, hogy most már a falból lép ki egy vendég. Az előrehaladó telet így írja le: „nagyobb a hideg, felhőtelenebb az ég, csikorgóbb a szánút, nyugodtabb a természet, tündöklőbb a csillagok fénye, tündéribb a hold világa, hallgatagabb az éj, ünnepibb és szebb a korány." A zavart lelkű Dorka „boldog, hogy senki se áll vele szóba, s hogy észre sem vették, midőn a lépcsőn saját köntösébe megbotlott." Dóra „szerelme különvált a reménytől, mielőtt még vele találkozott volna." A tavaszi éjszakát így festi: „az egész természet reszket a kéj és boldogság mámorától; a virágos tavasz illatának legbódítóbb részeit adja át a szellőnek, hogy maga a lélek-

zés legyen idegeink csábítója, a madárdal beszéddé válik az élvezet titkairól s az eltemetett szerelem sírhantjai egyszerre a vágyak virágágyaivá válnak." Mikor Dorka tönkreteszi Dóra boldogságát, az így szól: „Szúrj egy tört... csak a hajam közé, Dorka, hogy ne bomoljék szét. Neked gyönge kezed van, nem sérthetsz meg." Barnabás úgy szereti Dorkát, hogy „egyaránt szeretné megölelni és megfojtani." Az építés közben folyó párbeszédet egy-egy ilyen mondat szakítja meg: „Kövek rohantak le." Dorka „gerincén hideg nyargalt át, a félelem fagya". A töröktől rettegő Izabellára a győzelmi hirek így hatnak: „Mennyi örömhír fellegzi be Izabella arcát". A csauz-aga fejéből Izabella láttán „a gondolatok, mielőtt értelmüket felfogta volna, elpárologtak meggyulladt képzelődése hevénél". Amint a törökké lett Buda utcáin Elemér dicsőségről álmodozva végiglovagol, a halálra vált környezet hirtelen szétfujja álmait s az egyetlen lehetséges programmot sugja fülébe: „Irkálj, mulass és feledj". Mikor a főbasa megígéri, hogy Deák Dániel eltemetésére maga hozat papot, a törökök közti hatást így írja le Kemény: „Csakugyan a gyaurokkal cimborál a kormányzó, mondá Zulkifar. Ennek még rossz vége lesz, sajdította legalább tíz softa s íme tüstént akadt egy török szent, ki a Szent-György-térnek egyik hegyes kövére ülve, megszakgatta ruháit, habot túrt ajkán s földingást, dögvészt, csillaghullást, véres háborút, éhséget és napfogyatkozást kezdett jósolni. Erre a török őrség a pékeket fenyegeté a drága kenyér miatt s a keresztyének titkos összejöveteleiről beszélgetett. De a basa hidegvérűségét a nyugtalanság e jelei nem ingatták meg s hagyá a szentet a hegyes kövön űlni, gondolván hogy ez úgysem tarthat sokáig." Figyeljük meg a stílus finomságát e so-

rokban: „Tudta, hogy a képzelt dissonantia is azon összhangzáshoz tartozik, melyet a Deákék boldogságának neveztek s mely nemcsak fényből, de árnyakból is állott, nemcsak örömmel, hanem apró kedvetlenségekkel is fűszerezte az órákat." Csakugyan azt gondolhatnók, hogy a két Deák-testvér beszélgetési módja igen együgyű, de ha azt gondolnók, hogy ez az író pongyolasága, ő maga így figyelmeztet öntudatosságára: „Ámbár Flórián páter betanulta Dániel úr vitatkozási modorát, Pista bácsi finom műérzéke észrevette a szolgai utánzást, mely az eredetinek csak külsőjét tudta visszaadni s méla mosollyal mondá: „Másolat biz ez, pater, másolat!"

... Talán elég. Hiszen ezek szinte találomra kiszakított mondatok száz hasonló vagy még szebb, fordulatosabb, tüzesebb közül. És legfőbb varázsukat az összefüggésben találják meg, mintahogy a virág is a kertben és nem a herbarium itatósai közt igazi. Csak maga az összefüggés mutatja meg Kemény stílusának, jellemző erejű kifejezésmódjának azt a határozott drámaiságát, melyben fel lehet ugyan fedezni a sekszpiri hatásokat, de amely mégis egészen az ő robbanó lelkének izzó lávaömlése és mindennek mondható, csak vontatottnak és laposnak nem. Dóra így emel vádat kedveséért :„Ugye, se a felsőbb dolgok iránti tisztelet, se a könyörület nem szerez hírt és nevet? Ugye, akinek név kell, az a halál torkába megy?" Barnabás hálája így nyilvánul: „Ki akarom magamat tüntetni s ha emiatt könny csordul ki a két vén ember szeméből, mit bánom én?" Eszelősségének félelmes voltát ilyen nyilatkozatai mutatják: „Urfi, látott-e lelkeket, kik álmában jelentek meg s hiuz szemükkel mint a gyújtóüveggel, égetik a testen azon pontot, melyre tekintenek .... nálam többnyire a homlokot?"

„Ha az égnek a nap valódi szeme volna s karjaim a végtelenségig terjednének, tüstént kivájnám azon nagy bambának, a mindenségnek szemeit." „Most nekem két kezem van, de a hatalom által sok kezem lesz, Bryareussá változom át... Most két szemem van, de a hatalom módot ad, hogy ezer szemmel lássak. Mind elfoglalom a szemeket, hogy számomra nézzenek. Hozzám képest vak lesz Proteus." „Por helyett a lelket tapossuk." — A szultánhoz menendő gyermeke bölcsője fölött virrasztó Izabella rémlátó fantáziája így borzadozik: „Mintha hallanám a török minden mozdulatát, mintha álmos kezek szítanák a hamvadó tábortüzet, mely körül guggadozva aggok beszélik azon régibb bűnök történetét, melyeket ők dicsőségnek neveznek, hogy új dulásokra ingereljék a fiatalokat." A fájdalomtól tébolyult Bornemissza így süvölti a hitetlenkedő Turgovics fülébe a veszedelmet: „Van-e Turgovicsnak aranymedencéje, ezüsttányéra, bogláros díszkardja, nehéz selyme, drága atlacza, vertművű billikoma, skofiumos nyeregtakarója, s nyereg alá való deli ménje? Menjen haza s nézze meg, mert Bornemisszának már nincs. Van-e Turgovicsnak föl nemtört zárú pénzesládája, mert Bornemisszának reggel óta nincs. Van-e Turgovicsnak fölserdült leánya, kit a pap áldása mellett akar férjhez adni? Menjen haza, nézze meg, mert Bornemisszának már nincs többé... S van-e még Turgovicsnak szeplőtelen életű jámbor neje? ránduljon haza, nézze meg; mert Bornemisszának, ha jól emlékszem, már nincs." Nem, unalmasnak, laposnak igazán nem mondható, csak e nehány idézet után sem az a Kemény Zsigmond, akinek fájó szemei kitágulva meredtek a lélek rejtelmes kínjaira s ha dadogott is, kifejezőbben mondta ki vele a kifejezhetetlent, mint a könnyű

stílművészek, akik mindenről egyformán tudnak csevegni.

A szellemtelen és kedélytelen Kemény Zsigmond is alkalmat adhatna egy hosszú tanulmányra. Adjon azonban ezuttal alkalmat legalább arra, hogy szellemességét és humorát elhallgató kritikusait hamis váltók készítőinek nyilvánítsuk, a közönséget pedig érdeme szerint méltányoljuk, hogy ezeket a váltókat valódiaknak fogadta el és sohasem vette magának azt a fáradságot, hogy utánanézzen az igazságnak. Kemény művészetének egyik legjellemzőbb vonása az, hogy a tragédiát folytonosan a fonákjával mélyíti el és élezi ki s hogy rendkívüli érzéke a torz iránt széles skáláját szólaltatja meg a komikumnak, a leggyilkosabb gúnytól a könnyek közt mosolygó humor legszelidebb fajtájáig. Emellett magyarosan, sententiásan bölcs kedély és teleszórja a tragédia sötét szövetét az édes és kedves mondások pici virágaival. A családi kincsekről: „Egy-egy bűnt elfeledünk körülök s egy-egy jószándék megfogamzik bennünk általok." A szerelmes leányról: „Mindig nyájasabb lesz barátnőihez, alázatosabb a nénék, meg a vén urak iránt s többet beszél, mint illendő." A sorscsapásról: „Az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá s csak a romlottat teszik gonosszá." A hálátlan tisztességről: „Pontosan lefizettük tartozásainkat és semmi fölösleges adomány nem maradt a hála számára." Az életörömről: „A fiatalokat az öröm magától felkeresi, az éltesek számára időtöltést a háziasszony figyelme talál." A boldogság illuziójáról: „A boldogság létezését sokan tán csak azért hiszik oly makacsul, amiért hiszi némely címerkészítő a griffmadarat vagy egyszarvut, mert már sokszor lerajzolta." A török udva-

riasságról: „Az aranytálakban fölhordott étkek pompásan néztek ki ugyan, de végre is kiérzett belőlük a faggyú."

Gunyja és humora, épen mert mélyen a tragikus élethez forrott, valódi és eleven. „A tekintetes rendeknek nincs kedvök a Pest mögül kilépni, hogy Budát megmentsék." „A részletes és portális insurrectiót nem bánná ugyan, de a személyes és általános ellen protestál." Dani bácsi és a várnagy távolról szemlélik a minoritát. „Talán csak a káplánt látogatja meg" — mondja a várnagy. Dani bácsi: A szeme se úgy áll, valami konokságon töri a fejét." Várnagy: „Hisz a szemét, nemzetes uram, még nem lehet kivenni." A barát panaszkodik, hogy Barnabás az E betübe nem rajzolta bele a paradicsomi kigyót. „Már most kérdem, domine spectabilis, hol tehát az eredeti bűn, az embernek természetes hajlama a rosszaságra?" „Az egész világon, páter." „De nincs a mi kolostorunkban s épen ez a baj." — Nagyon sajnálom, hogy nem iktathatom ide egész terjedelmében az ostromlott vár királyi szakácsának párbeszédét a nappal, vagy a holtnak vélt kukta beszámolóját élményeiről, ki szerint ez a szó „szakarment" németül azt jelenti, hogy lassan halad az ágyú és virradni kezd. Egy hosszabb jelenetben humoros fonákját írja le Kemény az országtanács ülésének. A palotahölgyek vitáznak benne, hogy ki kisérje a királyfit a szultán táborába és hogy viseljék magukat a basák közt. A baj az, hogy a török az igent a „nem" fejrázásával fejezi ki és most az a roppant probléma merül fel, hogy ha valamelyik galant török basa csalogató szavakat intézne hozzájuk, a magyar udvarhölgyek törökül vagy magyarul fejezzék-e ki a „nem"-et? Az udvarmesternő és a renegát basa elvált

felesége a legpompásabb alakok és az egész jelenet rendkívül groteszkül hat a királyné és tanácsosai tragikus gyűlése mellett. Mikor a kis királyt viszik a szultánhoz, a kefekötőné és a városi hajduné összevesznek felette, mivel hogy az egyik idealista, a másik realista. Az egyik szerint a kis király azért sír olyan szép nagy könnyeket, mert a haza sorsán kesereg, a másik szerint azért, mert hosszuk a szempillái; az egyik azt állítja, hogy a királyok esze hamarabb jön, mint a közönséges gyermekeké, a másik, hogy később, mivel tanácsadóik lévén, nincs szükségük reá. „Legyintsd fiam a süvegedet", nógatja kamasz fiát egy öreg megyei nemes, mikor Werbőczit meglátja.

A budai bíró úgy oldja meg a németek és a magyarok között folyó vitát a korcsmacégér felett, hogy hét meztelen férfit festet az ajtófülkébe. A magyaroknak: hét vezér, a sváboknak: hét elector. „A különböző név alatt egy célra törekvők" a kocsmában megbékülnek. Izabella így gúnyolodik azokkal a bölcs politikusokkal, akik nem hitték, hogy Szolimán elfoglalja Budát: „Fodrásznőm semmit sem ért az országos dolgokhoz, s mégis lehetetlen volt fejéből kiverni, hogy ha a szultán Óbudára jött, miért ne menne el Budára is, holott oly közel fekszik. Hiába hozták föl neki belső tanácsom alapos okoskodásait. Mindig csóválta rá a fejét s amellett maradt, hogy a szultán, ha Sztambulból Óbudára fáradott, csak megnézi Budát is." Dani bácsi beakarja bizonyítani Dorkának, hogy Barnabás hazaszeretetből ment a háborúba és így fejteget: „A hazaszeretet az emberi, s különösen a magyar természetben fekszik. Azt hiszem nálunk a ló is inkább ragaszkodik a jászolhoz, az ökör is a járomhoz, mint másutt.

Csak a bivaly nincs eléggé megbarátkozva hazánk földjével, de azt neki meg lehet bocsátani, miután indigena és nem rég vándorolt be."

A vendégek vezetésében: „a hideg Turgovicsnak a szomorú Dorka jutott s együtt elég hű másolatját adták azon mostoha viszonyoknak, melyeket a sérelmi okiratban olyan hűn rajzolt le Werbőczi." A holt városban Werbőczi így üdvözli Dórát: „Az időt jól töltjük el együtt, e kis baráti körben s ha zenét nem is fogsz hallani, legalább a harang sem figyelmeztet a halálra. Nincs toronyóránk, nincs lélekcsengettyünk, nincs oltárunk, nincs papunk, nincs keresztünk, nincs temetőnk; de egyébiránt mindennek bőségében vagyunk s leginkább a gondoknak."

Ezt a humort tulajdonképen közönségesnek kellene neveznem. Abban az értelemben, hogy nem műfaji tényezőként és nem önmagáért van, alája van rendelve a tragikumnak, de úgy, mint az életben is. Az élet maga az, amelyik nem ismer tiszta fekete színt, de tiszta ragyogást sem; szürke, vagy tarka és szeszélyesen, művészietlenül biggyeszti bele a komikumot a keserves sorsok legfeketébb fordulóiba. A művészileg újjáteremtett életben legművészibb az élet művészietlen útszéliségének öntudatos illuziója. Ezt Kemény kitünően értette és valósította meg, különösen a két Deák-testvér alakjában, kiknek egész beállítása útszélien, kissé együgyüen humoros, de ha jól megnézzük, egyáltalában nem ártatlan, mert állandó kedélyeskedésük alapjában véve lomha és önző védekezés minden ellen, ami tunya elereszkedésük békéjét a legkisebb mértékben is megzavarhatná s ugyancsak fölfortyannak az erre irányuló legtávolabbi lehetőségre vagy kisérletre is. Keménynek veszedelmes szeme volt s

akivel tréfálkozott, azt nem mentegette, hanem megítélte.

Mindezek után sem azt akartam bebizonyítani, hogy Kemény „lektürt" adott. De reá akartam mutatni arra, hogy stílusának tömörsége, drámaisága, dictiójának szellemessége és látásának humorossága bőven elég arra, hogy megcáfolják a róla megrögződött tévhitet, mely a „remekíró" címkéje alatt az olvashatatlan klasszikusok közé temette el az ő hatalmas aktualitását.

*

Van Keménynek egy mélyértelmű kijelentése, melyet Izabella szájába ad, Dórához intézve: „A valódi szerencsétleneket én olyan titkos társaság tagjainak tekintem, kik mentül magasabb avatottságban részesültek, annál kevesebbek által ismert jelekkel adják tudtul helyzetüket. Én rajtad most először vettem észre társaságunk legfelsőbb rangjának jelét." A szenvedőkre kimondott e sententia a költő legbensőbb önvallomása.

Sokáig mély titok maradt Kemény Zsigmond lelke. A kor, amelyben élt, s a kor, amely utána jött, tulságosan el volt foglalva önmagával, nem ért rá titkokat fejteni az ő sötét szemébe mélyedve. Ezért is nem látta meg végzetes önmagát.

Zord időnek kellett eljőnie reánk és az egész világra, hogy nagy szenvedések kapcsoljanak társaságba vele és fölszakadjon számunkra a Zord Idő ítélő és vigasztaló mélysége.

Aki most olvassa Kemény művét, az hódolattal és hálával fogja meglátni a költő homlokán „társaságunk legfelsőbb rangjának jelét".

1932.

A KÖLTŐ PRÓFÉTASÁGA

1918-ban jelent meg Reményik Sándor első verskötete: a Fagyöngyök. Boldog élmény volt számomra az olvasása. A líráról abban a régi világban megvolt a lezárt és végleges ítélet, amely az érzések spontán és közvetlen föltörésének és kiragyogásának állapította meg azt. A lélek e szabad „pacsirtadalának" hitvalló kritikusai azonban súlyos láncokkal akarták megbéklyózni egy épen olyan jogosult és épen olyan természetes műfaj megszületését, amelyet én magamban, régóta várva, gondolati lírának neveztem el. Mosolyognom kellett, amikor nem haragudtam, azon az irodalomtörténészi korlátoltságon, amely ezt a költői megnyilatkozást a „bölcselmi óda" vagy „a jogosulatlan szobaköltészet" vagy a „tanító költemény" címszó alá skatulyázta, rendesen kilúgozva a költők műveiből, mint egy kevésbbé értékes és jelentős elemet. Mindig tudtam és vallottam, hogy épen a magyar lélek sajátos meditativ természetében itt rejlenek egy eredeti, nagy költői művészet legcsodálatosabb lehetőségei s e hitemet nem hagyták elaludni a magyar költészet multjában magánosan csillogó, legdrágább ékkövek a Csokonai, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Vajda János műveiben s az Ady költészetében is folyton fölbukkanó, legértékesebb darabok. A gondolatban gyémánttá keményedett és megörökült líra költőjét vártam, azt, aki egészen ennek a lírának mestere lesz és valóra váltja a magyar lélek e nagy lehetőségét. Reményik Sándor első kötete már mutatta, hogy ez az ajándék útban

van felénk. A kötet legszebb darabjai ennek ékes bizonyságát adták. Akkor ez a kötet, jól emlékszem, a régi, mérsékelt hatásokat váltotta ki a kritikusokból. De fordult a világ s ami új, tragikus világunk magára s végzetére ismert Reményik gondolatokban tündöklő lírájában. Az 1920-ban megjelent „Csak így . . ." c. kötetében, amelyben a legszebb magyar versek közül való alkotások csillognak a sok, mind becses darab között, (legfőképen a Vágy és Mikor a delta a forrásra gondol) immár teljes készségében előttünk állt ez a magányos, a lelkünk számára tükörré és szoborrá alakult költészet.

Mi ennek a költészetnek a különös értéke? Az, hogy benne egy mély meditátor szólal meg versben, de úgy, hogy az elmélkedő szellemnek a vers nem hozzá méltatlan és idegen köntöse és a költőnek a gondolkozó nem szárnyait lekötő, megrontó porkolábja, hanem a kettő tökéletes egység és harmónia a tiszta művészetben. Ez a költészet őmaga, a költő; ez a költészet tartamában lehetne filozófia, világnézet, etika, tanítás, de még sem az, hanem tiszta líra, kívül-belől aesthetikum és művészet. A gondolattá vált ember maga, aki teljesen eleven, élő személyiség maradt s nem szívétől idegenné vált, leszakadt tanná merevült és a költészetté vált gondolat, amely teljes logikai értékében és etikai hatalmában is „művészet, semmi más". Csodálatosan mély és nagy gondolatok izzanak e versekben, a lét legnagyobb titkai tárulnak fel mindig új és meglepő költői képekben. Egy pesszimisztikus világszemlélet fekete tavában, de a legvígasztalóbb, legfelemelőbb, legmegnyugtatóbb, örök emberi igazságok csillagai ragyognak komoly szépséggel, magas és tisztult örömöket ajándékozva ebben „az érctükörbe zárt világdarabban", ebben a „nyugalmas,

fénylő látomásban". A szépség, e rettentő erő, amely égető szerelemmé, hódító hatalommá, aranyat marokkal arató fösvénységgé, dühöngő őrületté, mindenkin segítő irgalommá, Istenig szárnyaló áhitattá lehetne, — megmarad szépségnek és művészetnek. Ez a Reményik költészetének igazi jellemvonása, melyet őmaga állapít meg így Erő c. versében. Ez és épen ez az mégis, amely hatásában, a költészetét tisztító, nemesítő, szent örömök kohójává avatja s őt magát kegyelmi ajándékká teszi a számunkra. Őbenne a művész, aki csakis művész akar és tud maradni, épen e súlyos próbát fényesen megállván, lesz a magasból zengő életadó, fejlesztő, vígasztaló és nemesítő tanítóvá, nagy nevelővé, aki népét az időn túl ragyogó templommá építi a szépség, igazság, jóság, szentség élete számára és tiszteletére. Ha talán erre törekedne és ezt akarná, kilépve a költészet bűvös köréből, akkor a költő meghalna benne. De ő belül áll a bűvös körön, amelyből kifelé élethullámok áradnak a betegek felé, be azonban nem hatol semmi, ami nem odavaló s zúgva megtorlódik és visszahull körülötte. Ez Reményik, a meditator-költő és ez a titka az ő gondolati lírájának.

De van ebben a különös irányban ennél egy magasabb csúcs is, ahol a gondolat hitvallássá magasztosul s a költészet világfeletti izenet bűbájos üvegharangjává lesz, amelynek a költő szíve a forró és fájó ütőkalapácsa, amelyben már nem is az egyénnek, hanem az isteni, abszolut Szépségnek ereje és akarata ver, annak a Szépségnek, amely „nagyobb a mi szívünknél", amint „A műhelyből" c. kötet mottója mondja. Az a költő, aki e csúcsra ért és onnan zeng alá, immár nem meditátor, hanem próféta, a Szépség-Isten küldöttje és izenethozója a világnak.

Reményik költői pályájának két következő állomása, az 1921-ben megjelent „Vadvizek zúgása" s az 1924-ben napvilágot látott „A műhelyből" c. kötet a próféta-költő megnyilatkozásai.

Nagyon tévedne az, aki a Vadvizek zúgásában valami panteista természetimádatot, A műhelyből c. kötetben pedig pusztán költői önanalizist látna. Itt éppen az a sajátos és legkülönb, hogy az előbbiben a természet, az utóbbiban pedig a költő lelke maga lesz elégtelen és épen ez elégtelenségében ékes és beszédes tükröző felületévé, vetítő vásznává, sejtelmes transparensévé az abszolut szépség, az emberfeletti és világfeletti, örökkévaló és önmagában való szent Szépség-Isten ráeső és áteső fényének. Ez már vallás, a Szépség proféciája és evangéliuma, s mint minden igazi vallásban, az emberinek elégtelensége, kicsisége és csonkasága, valósággal a bűntudata és méltatlanság-érzése lesz az Absolutumnak megfelelő tükrévé, amelyben a Szépség kijelenti a maga dicsőségét a cserépedényben: a borbereki zord fenyvesekben és a költő vívódó lelkében. A Vadvizek zúgásában Reményik a természet jelenségeiről olyanokat mond, amiket csak az Istenről lehet mondani, tehát e képeken át Azt szemlélteti, aki általuk emberivé és megfoghatóvá lehet. (A legérdekesebb és legjellemzőbb errenézve: Az Ünőkő.)

A művész sajátsága az, hogy ebből az absolutból ő a Szépséget ragadja meg és hozza nekünk. De épen ez által örök logikai és etikai igazságok üzenetvivője s hozója lesz s próféta, akinek zsoltáraiban, igehirdetésében, jövendöléseiben feltárul az eredet, a lényeg és a cél, amely mindent alkotott, amely mindenek lelke, sorsa és végső célja. E versek mutatják meg nekünk a

Szépség-Isten alázatos, engedelmes és kemény prófétáját a maga igazi valójában.

Mindezeknél azonban még sokkal emberibbet, mélyebbet és prófétaiabbat hozott a Reményik másik könyve: A műhelyből. Itt a költő a legnagyobbat teszi meg: a saját lelkét rendeli egy kínokban és gyönyörökben égő, önmagát tépő és vádoló, saját sebeiben elmélyedő és maga-magát felszakító szemléltető áldozattá, élő eszközzé a Szépség-Isten nagy kijelentése számára.

Ez a nagy kijelentés mindenekelőtt magát a költőt döbbenti meg s a mistikus, megrendítő találkán egyszerre látja: az ember a költőben milyen gyönge, elenyésző, méltatlan, milyen semmi a Szépség-Istenhez magához képest, akinek a fensége elzuzó erővel szakad reá a magasságból. Nem is lehet, hogy a szép a mi lelkünk szülötte lenne, nem, a szépség valóban Isten, ember- és világfeletti, akihez mérve magát, csupa salaknak, rossznak, semminek találja. (Vallomás, A dalaimat, Elérhetetlen, Hieroglifek, Az a félelmetes másik, Lehajtott fővel, Én eltünök . . .). De ez elzuzó tapasztalásban épen az a megrendítő, hogy ez az isteni valóság a méltatlan embert, eszközének, prófétájának választja s a maga istenségével betölti, lángra gyújtja, a magáévá teszi és szívén át kiragyogtatja a maga dicsőségét. A költő így lesz eszköze a magát kijelentő Szépségnek (Csipkebokor, Hangszerek, Megalvad, Kötelesség, Szomorúfűz). Ez az isteni kiválasztás, amelyben a költő azzá lesz, amivé a Szépség akarja tenni, ez a missziója, a sorsa, a végzete, amelyet senki, ő se változtathat meg soha. A Szépség végzetesen determinálja a maga emberének életét és munkáját (Pacsirta). De az élmény drága telje még csak e meglátás után öntetik ki a szívébe, mikor meghallja a Szépség pa-

rancsszavát s megérti küldetése titkát, amelyben prófétává lesz. Ez a misszió: az örömszerzés és a lelkek táplálása a szépséggel. (Azt mondják, Az örömszerzés programmja, Mindennapi kenyér). Most a költő indul, hogy Isteni megbizatását engedelmesen, ujjongva, újjászületve, gyöngeségéből „hajókötelekké, acélsodronyokká merevülve a kényszerűség nagy pillanatára" teljesítse a világban. S akkor tudja meg, hogy ő mégis ember és benne fájó szív lakik s hogy a szépség soha nem lehet emberivé, csakis a költő emberi szívének szenvedésein, fájdalmán, elvérzésén keresztül. A fájdalom életadó szent misztériuma a kohó, amelyből a szépség színaranya kicsordul (Vallomás, Kétféle fájdalom, Malomkövek között, Legenda, Emberáldozat). A fájdalom sírása és a szenvedés boldog extázisa rázzák a lelke fájáról alá a szépség permetező virágait; panaszai halhatatlan drágakövekké s szenvedéseinek öröme üdvösséget fakasztó erővé lesznek. De nem lehet megállani. A Szépség nem hagy nyugtot a költőjének, bármily édes volna is megtartani magának örömöt és szenvedést (A boldog búzaszem), űzi, hajtja tovább, ostorozza, hogy mindig teremjen, mindig hirdesse és manifesztálja Istenét. És hogy ne álljon meg, idegenné, halottá teszi számára a lelkéből született drága verseket s pokollá a pihenést (Lelkem kalit, Az a menyország, amely pokol). És így jelenti ki aztán általa a Szépség a világnak a maga csodálatos lényegét (Erő, A szépség próbája), világfelettiségét s a világtól való idegen fenségét, amely mégis e világ könyörületes gyógyítására való (Beszélgetés Beethovennel, Irjad poéta, Kísérőlevél, Meteorkő). És mi lesz a költővel? Míg él s szíve vérét öntve dalol, a Szépség bűvölete felülemeli a világon (Archimedes) s ha végre elbocsáttaik e földről,

elvégezve kegyetlen és irgalmas, fájó és édes kötelességét, a műve igazolja őt Isten és világ előtt, a mű, amely több, mint ő, amelyhez képest ő csak por és hamu. (Én eltünök, Fiaimhoz, Mi marad meg?). Ime egy futó tekintet a Szépség prófétájának igehirdetésére. Ehez az igehirdetéshez valóban küldetés kellett; ez az igehirdetés lesujtó ítélet azok ellen, akik a költészetet saját erejük, érdemük, dicsőségük tükrének tekintik; és boldog, diadalmas, fenkölt hitvallás, forró bizonyságtétel a Szellem, az Eszményiség, a Szépség és Művészet örökkévaló, isteni hatalmáról. Ez a költő a mi költőnk, aki hitet ad nekünk a lélek magasabb és örök világa és élete felől, hogy megkinzott, kifáradt, földhöz vert szegény lelkünk ujjongva élje át a maga gyöngeségében azt, ami bennünk több, mint mi, ami nem e világból való és örökkévaló s amiben megnyugvásunk és győzelmünk van. Reményik a Szépség próféciájában bizonyossá tesz afelől, hogy örök Igazság és örök Szeretet uralkodik a gyűlölet világa felett. A szomjazó és beteg lelkek hálája és áldásai fogják kisérni könyvei olvasását. A gondolatok lírikusa, aki sohase akart egyéb lenni, mint művész és valóban az is: épen ezáltal lesz népe nagy tanítója, nevelője, s az örökkévalóság boldog izenethozó prófétája.

1924.

KUNCZ ALADÁR

Elmentünk, hogy felkeressük Kuncz Aladár sírját. Családommal végigbarangoltuk a Kerepesi-temetőt. Hosszú vándorlás után végre ráakadtunk a 46.-ik parcellára. Még csaknem üres, sivár mező. Azt hallottuk, hogy Aladár dísz-sírhelyen nyugszik. A hely bizony elég dísztelen és szomorú. Közvetlenül az út mellett, nagy por-halom. Száradó koszorúk tömege. Egy sáros szallagon szemembe villan az „Erdélyi Helikon". Itt vagyunk. A kis fejfán a drága barát neve: Kuncz Aladár főgimnáziumi tanár, író. Bizony, por és hamu vagyunk! És mintha itt, a mennydörgő nagy-város zajában, az a fenséges, édes szó sem lehetne igaz, hogy „itt nyugszik". A házsongárdi temető lombjai alatt, ott gondolkozás nélkül elhiszem, hogy valóban nyugosznak azok, akik az Úrban haltak meg és szelid irigykedéssel érzem át édes pihenésük gyönyörűségét. Most már Aladárnak is ott volna a helye, az otthona. Gyakran kimennék hozzá és elbeszélgetnék vele. Mert régebben is, mindaketten ráértünk erre, még ha nagyon sok dolgunk volt is. És ő most még jobban ráérne. De hát, vígasztalom magamat az igazsággal, Aladár úgy sincs itt, ezalatt a szomorú sárga domb alatt. Mert még emlegetik ugyan itt is a nevét, de azért otthon, Kolozsvárt van ő már örökre. És különben sincsen többé helyhez kötve; gondolatainak, műveinek szárnyán repül lélektől-lélekig. Azt hiszem, országhatárokat, hegyláncokat, talán a nagy tengert is át fogja még repülni s csak nevetni fog a viharokon.

Földi életében szemérmesen, pirulósan szerény volt és kedves, szomorúan vidám-lelkét kevesen ismerték. Most, szellem-létében megjött a szava és bizonyságot tett a maga művészi hatalmáról. A Fekete Kolostort már sokan megdicsérték. Buzgólkodtak a dicséretben. Nem úgy van, hogy Aladár csinált reklámot magának a halálával, hanem mások csináltak itt-ott hozzá nem illően azt belőle. Szinte jólesett már, hogy valaki itt Magyarországon azt írta a könyvéről: elmult idők lelke szól belőle, nem a jelennek beszél. Aladár mosolyog ezen a fiatalos kritikán, ő nem ellenzi az effélét. Hagyni kell, mert csakhamar mind elhallgatnak róla, aztán jön maga a könyv és előjőnek a régebbi írások is, és majd beszélni fognak ők magukért. Maga Kuncz Aladár fog beszélni. Ez a fontos egyedül. Én igazán nem tudom, de nem is bánom, hogy a háború utáni nemzedék úgynevezett új szociális problémái és a Kuncz Aladár könyve között miféle távolság van. Ennél sokkal érdekesebb és nagyobb számomra az az örök ember-művészi teljesítmény, ami kiragyog belőle annak, aki őt magát látta és ismerte. Aki Aladárt ismerte, beszélt vele, látta őt mindennapi életében s aztán igazán végigolvasta, amúgy becsületesen végig, a könyvét, az őszintén elcsodálkozik: ez a puha, kényelmes, kedvesen lusta, mosolyogva csipkelődő, életimádó ember *hős* volt, mert ilyen külső szín alá tudta elrejteni és ilyen élet-álarc alatt tudta elhordozni a keserű, kiábrándító, porig-alázó szenvedés tragikus, halálos sebeit. A humanum, a kultúra rajongója, az emberi észben, a művészet hatalmában, az emberi műveltség nemességében, a szív jóságában odaadóan bízó lélek épen ezekben csalódott, ezek bizonyúltak a saját keserves élményeiben hihetetlenül vékony és csalóka máznak és ő

mégsem roppant össze, nem semmisült meg, nem káromkodott és nem átkozódott, nem tagadta meg a saját hitét és nem adta fel a megtartó reménységet. Emlékeztető- és diadaloszlopot állított a szeretetnek, amely megcsúfoltatott. Ilyen volt az ember. A művész pedig az volt benne, hogy a fátyolt, mellyel az életben eltakarta sebeit, rajta hagyta a művén is: csak e fátyol alól szivárognak fel a könnyek és a vér. Életében és művében önmagát adta. Ez elég.

Kuncz Aladár ezenfelül is volt valaki. Az erdélyi magyar irodalom fiatal életében a híd volt, aki ezt a morzsolódó, önmagába visszasüppedő és elbozótosodásra ítélt szigetecskét az európaiság, a nagy kultúra és az örök humánum kontinensével összekötötte. Nem baj, sőt érdem, hogy ez a kontinens talán sokkal inkább élt az ő eszmevilágában és képzeletében, mint a valóságban. Mert ez tette képessé őt arra, a kolombusi szerepre, hogy elinduljon a tajtékzó óceánon a jövő, a fiatalság sejtett új világrésze felé. Merész és mégis szükségképeni terve, hogy az Erdélyi Helikont a világon szétszórt magyar fiatal szellemiség orgánumává tegye s így kösse össze a magyarországi szellemi élet vérkeringésével, első sikeres lépéseivel is már örökség és testamentum. Nem szabad elfeledni, nem lehet félbenhagyni, erkölcsi lehetetlenség eltékozolni. A magyar fiatal szellemi gárda pedig ebből vegye tudomásul, hogy Kuncz Aladár mégis csak a jelennek, sőt a jövőnek beszél s fennen lobogó zászlóját tisztelettel hajtsa meg élő szelleme és ne élettelen porai előtt. És váltsa valóra azt, amiről az ifjúságban bízó vezér álmodott.

Az igazi Kuncz Aladárban volt egy rejtett lelki izom, amiben mindig kételkedtünk, egészen addig, amíg

tettre nem rándult. Mindenképen ellentétes azzal, aminek mutatkozott és részben azzal is, ami volt. A drága lusta fiú, a humánum melegszívű rajongója ruganyos, veszedelmes, kérlelhetetlen ijjász volt. Az ősmagyaroktól tanulta félelmetes taktikáját: futtában, lóhátról lőtte vissza a könnyelműen üldöző ellenfélre mindig szíventaláló nyilait. Kétszer-háromszor az én leeresztett kardom mellől pattant el az ő nyilvesszője: láttam, ahogy repült, ahogy villámlott és talált. Nagyszerű volt.

Aladár végre, de nem legutoljára nagy és bölcs dolgoztató volt. Mások mellett engem is dolgoztatott. Sokszor szívből élveztem ravasznak elgondolt megkerülő mozdulatait. Nem ez a játék győzött, mert ezt jó szemmel hamar át lehetett látni, de a szívbeli kedvesség és az okos, hasznos, önzetlen szándék.

Mindenkit felmért, akivel dolgozni akart, mindenkit elhelyezett a maga harcvonalában. Nem szerette, ha valaki ott pepecselt, ahová ő mást szándékozott állítani. „Fogsz még írni elbeszéléseket?" — kérdezte második novellás könyvem után leírhatatlan mosolygással. Ezt azért kérdezte, mert engem a „nagy lélekzetre" és a „nehéz kardra" állított be magában. Ha aztán ezeket próbáltam, akkor hangtalanul mellém állt, szemében felcsillant a lesben álló nyilas öröme és csendesen felvonta ijját. Tudta, hogy majd bele kell szólani a táncba. Voltak aztán parádés szerepei is, amikor biztosra ment valakivel. Amikor ő is csak élvezett és nyugtázott. Mert legjobban a néma és láthatatlan intéző szerepét kedvelte, itt élte ki a megiratlan színmű alkotó-gyönyörét. Nagyon érzékeny lélek volt és mégsem sértődő természet. Ezt azzal hárította el magától, hogy tanulmányozta és kézbe-vette a mások érzékenységeit. Ellenfelekre nézve ez

a tudománya elég nagy baj volt, íróbarátai körében azonban ebből fakadt a személyét osztatlanul környező szeretet. Mert Aladár ebben a körben a simogató, békítő, hűsítő, kiengesztelő, gyógyító diplomata-orvos és mellesleg az elnéző atya mosolygó tevékenységét végezte. Bizonyság reá az utolsót kivéve, ahol már mint lélek hatott át mindent, valamennyi helikoni összejövetel a marosvécsi tölgyek alatt.

Igazi erdélyi ember volt a mi szeretett Aladárunk. Igazi, mert nem kicsinyelte le soha, összes kicsinyességei és kisszerűségei között sem Erdélyt, de sohase mondta és hitte azt, hogy Erdély „páratlan" a világirodalomban, vagy akármiben a világon. Szerette Erdélyt, mint áldott lehetőséget és akármilyen kicsi valóság lett abból, ami lehetséges, ujjongott rajta és hitt benne.

Időn és téren kívül most már látja és tudja is az egészet. Ebből a látószögből ítélve a nagyság vagy kicsinység emberi mértékei reánézve és alkalmazva is, lényegtelenek. Akik szeretik őt és műveit, azok a szeretet egység-nélküli méreteiben találkoznak vele. És neki igazán csak ez számít. Nekünk is. A többit bátran rábizhatjuk azokra, akiknek ez a mestersége.

Az Erdélyi Helikon körében Kuncz Aladár sohase lesz elintézve, de nem fog soha revizióra szorulni.

1931.

AZ ERDÉLYI SZELLEM

Van-e erdélyi szellem? Mióta Erdély új államkötelékbe kapcsoltatott, ez a kérdés a magyar kisebbség politikai, irodalmi és egyházi életében is egyaránt sűrűn fölvetődik s a *külön* erdélyi magyarság fogalmát minden oldalról és minden érdekből igyekeznek igazolni. De még mindig nélkülözzük ennek a sokat hangoztatott erdélyi szellemnek a kielégítő, világos és pártatlan meghatározását. Ebből következik, hogy mielőtt tisztába jöhettünk volna azzal, hogy ha van ilyen különlegesség, azzal miképen éljünk, már nem egyszer visszaéltek vele.

A kérdés megoldásánál semmiképen sem mellőzhető Erdély történelmének ismerete és pedig olyan ismerete, amely nem az események felületes tudásán, hanem annak a *léleknek* mély átélésén alapszik, amely a történelmi személyiségek és a nép lelkületén keresztül az eseményeket mozgatta és irányította. Ezt a lelket nem olyan könnyű tisztán látni. A magyar történelem földolgozói az utolsó ötven esztendőben a magyar nemzeti egység öntudatának kialakítását szolgálva, a köztudatot szükségképen érzéketlenné tették a különleges fejlődések és értékek iránt s az a politikai, irodalmi és egyházi centralizálás, ami ezt az időszakot jellemezte, természetszerűleg elnyomta és sokban meg is semmisítette a szűkebb patria öntudatát és hagyományait. Nem bírálni akarom ezt a törekvést, csak konstatálni.

A tény az, hogy nekünk, erdélyieknek, jelenleg szük-

ségünk lenne erre az erdélyi öntudatra és ezeknek az erdélyi hagyományoknak intenziv birtoklására, hogy önfenntartásunk és jövendőnk lelki alapját szolgáltathassa és az is tény, hogy csak homályos sejtelmek és bizonytalan következtetések vannak meg belőle.

Ilyen körülmények közt nehány körvonal is hasznos lehet, ha az erdélyi magyar szellem lényegének öntudatosabb birtoklásához segít.

Először azt kell határozottan megállapítanunk, hogy az erdélyi magyar szellem nem *más* szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzeten *kívül,* attól *lényegében* idegen valóság lehetne.

Az úgynevezett erdélyi szellem legnevezetesebb történelmi képviselői közül Martinuzzi, Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Teleki Mihály nem is erdélyi származásuak. Mégis egészen és jellegzetesen erdélyiek s személyiségük kikapcsolásával nem tudom, mi maradna meg az erdélyi szellem történeti alapvonásaiból?

Ez azt mutatja, hogy itt az *egységes* magyar szellemnek egyik nyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színeztek sajátossá.

Viszont, ha az idézett személyiségek erdélyiek lettek, más oldalról Bethlen Miklós, Mikó Imre, Apáczai Csere János, Bod Péter, Kőrösi Csoma Sándor, Kemény Zsigmond, a két Bólyai, vagy a nők közül Árva Bethlen Kata nem voltak kevésbbé *magyarok* náluknál, noha eredet szerint is erdélyiek voltak. Ez az ellenpróba a másik oldalról bizonyítja, hogy az erdélyi szellem ugyanaz a magyar szellem, mely a Királyhágón túl élt. (Erdélytől

számítva.) Külön erdélyiségről tehát sohasem lehetett és ma sem lehet beszélni magunkkal kapcsolatban, hanem csakis a történelmi és természeti viszonyok által sajátos *színezetű* erdélyi magyar szellemről.

Önként értetődik, hogy a magyarságnak ezt az egységét tisztán szellemi értelemben hirdetjük, a nyelv, a jellem és a kultúra kötelékében s távol áll tőlünk minden olyan tendencia, amely a mai államjogi kötelékeket illetné. De igenis jelenti ez azt, hogy az erdélyi magyarságnak épp úgy, mint a többi, nem magyar állami kötelékben élő magyar kisebbségnek, új helyzetében is magyarnak kell lennie nyelvben, jellemben és kultúrában s a történelmi egység és közösség öntudatában minden magyar egy, akármelyik államnak legyen is polgára.

Ezen a szellemi egységen belül azonban tényleg lehetséges és kell is beszélni az erdélyi magyarság sajátos *szellemi* önállóságáról, különös szellemi örökségéről és eredeti szellemi hivatásáról. Amint ugyanannak a családnak egy vérű és lelkű tagjait az élet és a kifejlesztő tényezők egészen különleges hivatás számára érlelhetik meg, úgy, hogy egyéni jellemük folytán a sorsuk és missziójuk is elütő lesz, éppen úgy egy nemzet testén belül is létrehozhatják a természeti és történeti körülmények és tényezők ezt a sajátos missziójú és sorsú testvértagot. S bármennyire meg legyen az egység és közösség két testvér között, mégsem vállalhatják át egymás misszióját és sorsát s életük titka azon fordul meg, hogy mindenki a *maga* rendeltetésének különös öntudtára jusson és azt betöltse. Az, amire a mi *magyar* lelkünknek szüksége van, nem más, mint öntudatára jutni különös *erdélyi* hivatásunknak s azt magyar lélekkel betölteni. Ez a hivatás történeti örökségünk s csak más viszonyok kö-

zött kell azt betöltenünk, de nem más lélekkel és nem más értelemben. Az erdélyi szellem mivoltáról tehát abban az értelemben kell beszélnünk, hogy mire hívja el és rendeli az erdélyi magyarságot mai helyzetében öröklött történelmi tradiciója és jelleme?

Nem lehet véletlenségnek tekinteni azt a tényt, hogy a magyar történelemben Erdély a *protestantizmussal* együtt kezd sajátos és önálló szerepet játszani. Ez a vallásos mozgalom, amely a lélek dolgát az *egyén* és pedig *minden* egyén ügyévé tette, osztály- és rangkülönbség nélkül, először adott módot arra, hogy a *nép* lelke maga nyilatkozzék meg a történelemben s ezzel természetesen messze kiható politikai, társadalmi és kultúrális mozgalmakat is megindított. Ez a nagy szellemi átváltozás a magyar történelemben, Erdélyben érte el első határozott kialakulását. Ennek oka mindenek előtt abban a történelmi körülményben rejlik, hogy az ország nyugati és keleti része közé óriási, pusztító ék gyanánt fúródott török hódítás míg a maga árterületén mindent változóvá és bizonytalanná tett, a két egymástól elszakított országszélen tömörödésre kényszerítette a nemzetet. A nyugati rész a Habsburgok uralma alatt megmaradt a régi szellemben és lassanként az osztrák és katholikus Habsburg-politika érdekszférájává lett, elvesztvén a lehetőséget arra, hogy rajta a magyar szellem új és sajátos virágzást hajthasson, míg Erdély relativ önállóságra jutván a császár és szultán között, területén a magyar szellem hirtelen szabad lélekzethez jutott s a kor vallásos szelleme, a protestántizmus jegyében lehetővé tette azt, hogy ennek a nemzeti szellemnek szélesebb és eddig rejtett lehetőségei nyilvánuljanak meg. Erdélynek ez az önállósága csak relativ volt. Politikai tekintetben

a török császárság érdekszférájába tartozott és tudjuk, hogy milyen áron és milyen nehézségekkel tudta úgy ahogy megőrizni ezt a sokszor igazán csak látszólagos autonomiát. Azonban mégis nagy külömbség volt a Habsburg-uralom és a török fennhatóság között. És ez a különbség éppen az erdélyi magyar *szellemiség* kialakulására nézve fontos. A török uralom nem volt elég szervezett és kultúrált abban a tekintetben, hogy a jogara alatti magyarság *lelkének* meghódítására tört volna. Az akkori Habsburg-politika teljes céltudatossággal törekedett arra, hogy a magyarságot a vallásán keresztül elnemzetietlenítse és az összbirodalom német nyelvű és szellemű kultúrközösségébe teljesen beolvassza. Röviden: a magyarság *lelkére* pályázott. Ezt megmutatta Erdélyben is, azokban az időközökben, amikor átmenetileg alkalma nyilt reá. A töröknek hódolat és adó kellett, a lelket nem mérlegelte és nem tartotta fontosnak. És így történt, hogy a relative autonom Erdélyben *teljes lelki függetlenség* vált lehetségessé a fejedelemség keretében s ezzel lehetővé vált egy *szellemi, kultúrális* nemzetpolitikai koncepció megszületése, melyben az erdélyiség sajátossága keresendő. A Martinuzzi még egészen politikai erőfeszítéseiben, éppen mert ez a szellemi koncepció hiányzott belőlük, csődöt mondott a magyar jövendő Erdély általi megmentésének terve, de mégis megadatott általa egy keret és irány, melyet tartalommal és jelentéssel a református fejedelmek: Bocskay István és Bethlen Gábor töltöttek meg.

E két lángelme tulajdonképeni, minden, olykor (főleg Bethlennél) bonyolultnak és titokzatosnak látszó törekvése a *magyarság nemzeti* egységének, függetlenségének, jövendőjének megmentése volt. Ha minden egyéb-

ben kitanulhatatlanok és következetlenek voltak is a látszat szerint, ebben előttünk világosak, hívek és változatlanok s éppen ez a cél magyarázza meg a látszatok valótlanságát is. De ami fontos, ez a két férfiú azért lesz az erdélyi szellem megalapítója, mert a Martinuzziéval azonos cél elérésére *új* meglátással törekszik. Ez az új meglátás mindkettőjükben a protestántizmus gyümölcse és annak érvényesítésében messze megelőzték egész Európát, örök dicsőségére Erdélynek és örök ismertető jegyéül az erdélyi szellemnek. Meglátásuk lényege az, hogy észrevették és teljes jelentőségében méltányolták azt a körülményt, hogy a relativ politikai függetlenségben a török által nem mérlegelt és nem veszélyeztetett *teljes lelki függetlenség* hatalmas és elégséges eszköz a magyar jövendő megmentésére és biztosítására.

A lelki és szellemi erők hatalmának ez a fölismerése, méltánylása, érvényesítése az új nemzetpolitika fundamentuma lett s míg egyrészt magyarázatául szolgál mindazoknak a méltán csodált vallási és kultúrális intézkedéseknek, melyek a fejedelmi Erdélyt a lelkiismereti szabadság és műveltség tiszteletének klasszikus földjévé tették, másrészt ma is aktuális örökségképen jelöli meg kisebbségi életünk programmjának vonalát. Erdély a nyugati és keleti kultúra és szellem találkozópontján áll. Mind a kettővel van rokonsága és kapcsolata, de mind a kettővel szemben van védeni valója is. A Kelethez ősi származása, lelkületének és jellemének eredeti alapszövedéke kötik. Keletről hozta szabadságszeretetét, férfias egyenességét, magabízását, nagyratörését, igazságszeretetét és főleg nyelvét, mely lelkének társtalan tükre Európában. Viszont a Nyugattól kapta keresztyén kultúráját, társadalmi életének rendjét. A Kelet ellen nyugati ke-

resztyén kultúráját, a Nyugat ellen nemzeti jellegét kellett védenie. És mind a két feladatra *kicsiny* és *elégtelen* önmagában, a fizikai hatalmak fegyvereivel szemben, melyek megsemmisítésére törtek. Az erdélyi magyarságnak, hogy nemzeti jellegét és keresztyén kultúráját megtarthassa, ennek a *nagy* hivatásnak teljesen fordított arányú *kicsiny* lehetőségek állottak rendelkezésére a földiekben: vagyonban és fegyverben. El kellett volna vesznie, ha öntudatára nem jut *sajátos* és *egyetlen* életlehetőségének: aki földi erőben és fegyverben szegény, *ésszel és szívvel* kell annak gazdagnak lennie *lelkiekben*, hogy létjogát megmenthesse. Aki a világ erőinek ütközőpontjába került, mint egy atom a mindenséggel szemben, *annak egy atomban kell az egész világot* magába fogadnia és önmagában kibékítenie. A világ egy atomban: ez Erdély és az erdélyi szellem lényege. Az erdélyi magyarság problémája ennélfogva sajátosan lelki problémává alakult. Arról szó sem lehetett, hogy a világ két fele közt akár az egyik fölé kerekedve álljon meg a másikkal szemben, akár a kettő között politikai értelemben önálló maradhasson. Politikailag csak az egyiknek védelme alatt állhatott meg a másikkal szemben. Hogy ez a hatalom annak idején a török lett, az abból az említett felismerésből származott, hogy ennek a hatalomnak árnyékában mindkettővel szemben megmenthette nemzeti és kultúrális szellemi javainak egészét. Sőt védelmébe vehette ezt azoknak a testvéreinek érdekében is, akik a tulsó hatalom karmai közt annak elveszítése veszélyében forogtak. De az igazi kérdés ezek után éppen az maradt, hogy az erdélyi magyarság *saját* magában oldja meg létkérdését, lelki értelemben. Egy olyan lelki minőség kialakítása lett a sors kérdése, amely az ellentétes *külső*

hatalmak nyomása alatt a *lelki* ellenállás lehetőségét biztosítsa. A külső körülmények ugyanis saját lelkünkben is megoszlást és ellentétet ébresztenek és a megmaradásnak más lehetősége nincs, mint a saját lelki *egyensúlyunk* megteremtése a feszülő végletek között.

Ez az, ami az erdélyi magyar lélekben a történelem viharai s a természettel vívott létharcok között típusszerűen megszületett s amelynél fogva kimondhatjuk, hogy *az erdélyi sajátosság* nem más, *mint az ellentétek között kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációja.* Ez az egyensúlyi eredő teszi a Martinuzzi, Bethlen, Rákóczy György, Kemény Zsigmond mély lelkiismeretességét, puritán erkölcsiségét, erősen felekezeti vallásosságát a lehetőségekkel számot vető önuralommá, bölcs alkalmazkodássá és türelmes liberálizmussá. Ez az eredő vezet a szellemi értékek magasra becsüléséből az arisztokrata Bocskayban a hajduság demokratikus megbecsülésére s általában ez szüli az erdélyi demokráciát, amely az emberi jogoknak a szellemi értékek alapján való kiterjesztésében nyilatkozik meg. Igazi demokrácia ezért például Bethlen Gábornak az a tette, hogy a papságot egyetemesen és utódaikban megnemesítette. Ez az eredő mutatkozik meg abban, hogy a mindig egyetemességre törekvő Bethlen, Bod Péter, Apáczai, Kőrösi Csoma, Bolyai Farkas a legközelebbi kicsiny feladatok iránti hűségben és szeretetben ragyognak legszebben. Ugyanez az eredő nyilvánul meg ugyanezeknek a lelkeknek abban a sajátos, majdnem rezignált megnyugvásában, melybe pedig sokszor vakmerő nagyratörésből érkeznek meg. Milyen tipikusan egyensúlyozott lelkek még csalódásaikban is az a Bethlen Gábor, aki Gusztáv Adolffal a Kelet és Nyugat uralmán álmodott osztozkodást, de bölcs béke-

kötésben a magyar koronát is leteszi fejéről; Apáczai, aki a nyugateurópai színvonalú magyar akadémiáért lángol, de csendesen dolgozik a kolozsvári schola nebulói közt; Kőrösi Csoma, aki az őshaza fantómja után fut, de megtört szívvel is lankadatlanul rója a tibeti nyelvtan sorait; Bolyai Farkas, aki húsz évszázad matematikusait akarja egy csapásra felülmulni, de egész odaadással ápolja kertészetét és építi a csempekályhákat a nagyságos uraknak; Kemény Zsigmond, aki államférfiúi becsvágyának romjain hideg művészettel analizálja a szenvedélyek túlzásaiból kirobbanó végzet tragikumait. És végre a pesszimisztikus, fanyar kétely, amely a szertelen magabízás tüzes borának keserű sepreje.

Mindezek mutatják, hogy az erdélyi magyar szellemben a nagyság és kicsiség, a fontosság és jelentéktelenség ellentétes tudata ötvöződik sajátos egyensúllyá, melyből egy uralkodó meggyőződés és testamentumos intés sugárzik mi reánk: kicsiny nemzetek és nemzeti kisebbségek egyetlen fölfelé vivő útja a *lelki egyensúlyozottság, a szellemi értékesség, a kultúrnagyság.* Jövendőnk kiválóan szellemi és erkölcsi feltételektől függ s sorsunk azon fordul meg, mennyire tudjuk bebizonyítani az egyetemes európai kultúrába kapcsolódva sajátos magyar értékeinkkel azt, hogy világrelációban is *magasrendű életünk van.*

Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel *egyetemesen* emberi szellemmé legyen. Erdély legkiválóbb fiai mindig érezték, hogy olyan magaslatokra kell emelkedniök és emelniök népüket, honnan ők is megláthassák a nyugati kultúra palotáinak és bástyáinak ormait, de őket is megláthassák onnan azok, akik az emberi szellem ha-

ladásának határvonalát figyelik. A vallás, a tudomány, a művészet és az erkölcsi jellem csúcsai azok, amelyeken elérhetjük Európa látószintjének vonalát s egyuttal egy vonalba kerülhetünk az egész világon mindazokkal, akik az emberiség jobb jövendőjéért küzdenek. Az erdélyi magyar szellem, ha jogot formál ahhoz, hogy sajátos tényezőként emlegettessék és mindörökre megemlegettessék, akkor nem lehet egyéb, mint *tiszta magyar szellem*, amelyet magyarsága nem zárkózottá, nem tunyává, nem tehetetlenné, nem álmodozóvá, nem konokká és nem egymást tépdesővé tesz, hanem egyetemessé, küzdővé, tevékennyé, gyakorlativá, készségessé és összetartóvá. Az lenne a kívánatos, ha erdélyi magyar szellemről csak azért lehetne és kellene *külön* beszélni az egyetemes magyar szellemiségen belül, hogy ezzel a névvel az egészséges, életrevaló és modern magyar szellem mintaképét jelölhessék meg.

1925.

AZ „ÚJ UTAK"

Az „új utakra" tért magyar történetírásnak nem annyira az elvei, mint inkább a gyümölcsei s ezek között is főleg Szekfü Gyula művei (A XVI. és XVII. század és Bethlen Gábor) körül kavarodott fel a vitatkozás szélvésze. Ebben a viharban Erdély és a protestantizmus „átértékelése" jelentős szerephez jutott; voltaképen ezek a témák ébresztettek fel ellenmondást és váltottak ki ellenvéleményeket a szellemtörténeti iránynyal szemben.

Nekem azonban az a meggyőződésem, hogy ezeket a konkrét átértékeléseket mindenesetre az irány elvi alapjának számlájára kell irnunk s a kérdést radikálisabban kell kezelnünk, mint azok tették, akik az elvi alap tudomásulvételével, teljes, vagy részleges helyeslésével figyelmüket kizárólag a konkrét eredményekre fordították s így a „szellemtörténeti" módszerrel konstruált képeket nem szellemtörténeti módon vették birálat alá, azaz eltekintettek attól az elvi háttértől, amelyből ezek az eredmények szükségképen következtek.

Véleményem szerint tehát további szüksége forog fenn a szellemtörténeti irány elvi kritikájának. A történetírás új utakra való térése az alapkérdést: a történetírás tudományosságának problemáját ujította fel. A szakszerűség és tárgyilagosság azok a kritériumok, amelyek a szellemtörténeti irány munkájában ismét előtérbe nyomultak s a történetírással kapcsolatban általában kérdéssessé tétettek.

A problémát világosan, precizen körvonalazta Hóman Bálint „A magyar történetírás új utjai" című műben (A történelem utja), ahol a szellemtörténeti irányról megállapítja, hogy módszerében nagy szerep jut az alapvető és átfogó tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és subiectiv természetű intuiciónak, a pozitiv irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemiség csak beleélés és átérzés által fogható meg; az empirikus indukció eszközeivel legfeljebb megközelíthető.

Ezek a tiszta, mérsékelt, óvatosan határozott megállapítások mindenekfelett alkalmasak arra, hogy az új iránynak is, de a történetírásnak általában is megállapíthassuk a tudományos karakterét és igényeinek határait, mert azt a reális mértéket tartják szem előtt, amely a tényleg megvalósíthatót jelenti. Az ideális mértéket Révész Imre állította fel, aki „A történettudomány új utjai és a protestantizmus" című tanulmányában (Protestáns Szemle 1931. 8—9) azt a kijelentést teszi, hogy „a történettudomány minden eddigi módszerei közül a szellemtörténeti módszer hordozza magában legtöbb biztosítékát az emberileg elérhető tárgyilagosság legteljesebb megvalósításának." Ezt a kijelentését a következő feltételekhez köti: a történetírás száz százalékig tudományos művelése, a modern tudományosság minden műszerével és minden lelkiismereti kényszerével való fölfegyverkezés, adattudás a dolgok emberileg elérhető legmélyebb ismerete alapján, módszeres képzettség, kritika, szorgalom, intellektuális becsületesség, az emberileg lehetséges legnagyobb elfogulatlanság, — és ezek után és felett még egy hatalmas többlet is: „egy tudományosan fegyelmezett, de lényegében már tudomány fölötti, föl-

ségesen szabad és újjáteremtő-erejű, tehát a művészi alkotással rokon tevékenység: a reduktiv intuició." „A száz százalékig" tudományos történetírásnak ez a nemes hite és apologiája, amely nyilván azon a meggyőződésen sarkallik, hogy mindez lehetséges is, — a szellemtörténeti iránnyal szemben épúgy mint általában a történetírással szemben is: száz százalékig ideális mértéket alkalmaz. Mint ideál, megfelebbezhetetlen, de egy szakemberben és egy műben megvalósíthatatlan. Ha megvalósítható lenne, akkor minden további vita felesleges lenne: a történettudomány problemája végérvényű megoldást nyert volna.

Mindebből csakis azt szabad valóságnak vennünk, ami tényleg adva van és ami a történetírás (és minden tudomány) két alaptényezője: a tényt és a tényt magyarázó embert. A történetírásban e kettő mibenléte és kapcsolata a döntő; e kapcsolat értelmezése határozza meg az irányt és az értelmezés kritikája döntheti el az irány értékét.

A történettudomány revíziója ennélfogva azon a revizión sarkallik, amelyen a „történeti tény" és a „történettudós", a „szakember" fogalma ment át, vagy fog átmenni. Ha Révész Imrével egyértelmüleg, igen helyesen kikapcsoljuk a történetfilozófia és a történelmi belletrisztika szempontjait, — akkor a történettudomány új utjainak is csak egy célpontja lehet: minél inkább úgy konstruálni a történést, a hogy tényleg volt. A történetírásnak ez az egyetlen, legreálisabb és legideálisabb célja egyben.

Természetes, hogy így van és nagyon egyszerűnek is látszik a feladat, — de azonnal kiviláglik a nagysága és nehézsége, mihelyt megpróbáljuk tisztázni a „történeti

tény" mivoltát. Goethe híres mondása, hogy minden ténymegállapítás már teoria, a történeti tényre vonatkozólag sokszorosan is áll, mert hiszen itt egy bár sokszoros analogiával megközelíthető, mégis egyetlen, kísérletileg nem ismételhető és elmult valósággal állunk szemben. A történeti tény ezért a történetíró subiectiv hozzájárulásától el nem választható, már annak ötvözetében jelenik meg. — A tény tisztázásában tehát a történetíró teoriája már szükségképen benne van, a tény ennek a teoriának életadó fluidumában elevenedik meg.

Ez az a pont, ahol a szellemtörténeti irány szembekerül a tény obiectivitását féltők, a tárgyilagosságot védők álláspontjával. A szellemtörténeti irány tény-felismerése azonban vitán felül áll. Ugyanis itt az a felismerés bukkant fel, hogy a történeti tény emberi tény lévén, annak megismerése, tisztázása az obiectivitás nevében semmiképen sem szorítható a tény külső vonásaira, sem annak csupán egyik-másik (politikai, jogi, katonai) oldalára, hanem kiterjesztendő annak szellemi, lelki gyökereire, mégpedig mindazokban a kölcsönhatásokban, melyeknek ritmusába tartozik. Ez a nagyobb obiectivitás, a ténynek a történeti kölcsönhatások minél szélesebb összefüggésében való szemlélete, ahol az egyén, a közösség, a kor, a világ egymásra folytonosan ható nagy continuitása őrzi ellen és biztosítja azt, hogy a megkonstruált kép a megtörtént tényt, illetve ténycsoportot valóban fedi. A gyökerében szellemi és módszerében sokoldalú nézőpont a történeti tény fogalmát hatalmasan elmélyítette és kiszélesítette, sokszor a legegyszerűbb emberi gesztusnak is szinte végtelenül kimélyülő értelmet adott és ez a nagyfoku gazdagodás kétségtelenül a szellemtörténeti irány igazolását adja meg, mert ebből a törté-

nésnek sokkal emberibb és jelentősebb képe bontakozik ki.

De ez a tény-revizió magával vonta a történetíró, a szakember fogalmának revizióját is, és — szintén helyesen és örvendetesen — sokkal szélesebb, mélyebb, aktivabb részt juttatott a subiectiv tényezőnek, a konstruáló elmének, mint a tényt szűkebben, külsőlegesebben és materiálisabban értelmező álláspontok.

E kettős revizió által most már a történetírásnak az az egyetlen jogosult feladata, hogy úgy konstruálja a történést, ahogy tényleg volt, két feltétel parancsa alá került: a tények lelki, szellemi gyökeréig hatoló, viszont a történeti összefüggés és kölcsönhatások egészében, minél sokoldalubb szemlélettel való tisztázása, mint az obiectivitás parancsoló feltétele, — másfelől a reduktiv intuició, mint az ujrateremtő subiectivitás parancsoló feltétele alá.

Mindebből nagyon fontos következmények folynak. A feltételek, melyeket körvonaloztunk, kétségtelenül rendkivüli mértékben felfokozzák a történetírással szembenálló igényeket, s felettébb súlyossá teszik a feladatot, amely a történetíróra vár. A tárgyilagosság és szakszerűség újszerű követelménye egyenes arányban növeli meg a történetíró subiectiv kellékeinek: az egyéni syntetikus elmeerő, az intuició, a kobminativ fantázia érvényesülésének követelményeit is. A beleélés és átérzés, a syntetikus összefogás és életes ábrázolás képességei, anélkül, hogy a kritikai és adat-ismerési alapok fontosságát bármiképen is csökkentenék, feltétlenül a döntő-fontosságú szerepkört foglalják el, épen a minél valószerűbb, minél igazabb kép érdekében.

Itt tehát olyan ellentett és heterogén szellemi té-

nyezők egyensúlyáról van szó, amely mindig csak ritka és szinte kivételes esetekben produkálhat igazán értékes gyümölcsöket.

Szerintem épenezért a szellemtörténeti nézőpont és módszer a történettudomány számára irányító célkitűzés, a legjobb és legmagasabb törekvés zászlója, lényegében eszmény marad, melynek megvalósítása az alkotásokban természeténél fogva töredékes lesz, — hiányos vagy a tárgyilagosság, az adatszerű szilárdság, vagy a szintetizáló életábrázolás irányában.

Mindig csak a legkülönb, a legnagyobb történetírók életművében fogja megközelíteni célját.

Az a meggyőződésem, hogy a szellemtörténeti irány, mint iskola, mint dogmatikussá merevülő kizárólagosság, a történetírásnak nem fog előnyére válni. Principiumai és követelései sokkal komolyabbak és jelentőségteljesebbek annál, hogy tanítványok jelszavaivá és skémáivá üresedve, meg ne bosszulnák magukat hamis átértékelések és célzatosságok mérges dudváiban. Mert Spinoza szavaival szólva, minden kiváló dolog épen olyan nehéz, mint amilyen ritka. Az pedig kétségtelen, hogy ilyen kiválóan magas célkitűzéssel és követeléssel, mint a szellemtörténeti irány, a történetírás egyetlen formája sem állott még elő.

Érdekes megfigyelni, hogy úgy Szekfü, mint Révész, kritikai megjegyzéseikben mint kivételeket fedezik fel a régebbi történetírók között azokat, akik a tények vizsgálatában a szellemi gyökereket és a sokoldalú szemléletet juttatták érvényre s akik bírták a konstruáló fantázia magasrendű adományát is, tehát mintegy előfutáraiul tünnek föl az új iránynak.

Nem figyelmeztetés-e ez arra, hogy az új irányban

propagált követelmények általában az igazi, a nagy, a kivételes történetíró ismérvei, melyek többé-kevésbbé minden korban kiütköztek és kiküzdötték magukat a kor divatjaszerinti történetírás átlagából?

Ezeknek az örökké igaz követelményeknek irányba, sőt iskolába-tömörülése szerintem elkerülhetetlenül vonja maga után az eleven valóságukban életerős és alakítóhatalmú elveknek a kisebb és utánzó jellegű képességekben való alászállását, megmerevedését, megüresedését és erőszakoltságát. Távol minden lebecsülési szándéktól, úgy találom, hogy ez a folyamat, egyes jeleiben „A magyar történetírás új utja" c. tanulmánysorozaton is kiütközik. A szellemtörténeti irány a történettudománynak és történetírásnak nagy célkitűzője, ihletője, útmutatója és termékenyítője lehet és lesz is, — de a tudomány és az igazság érdekében őrizze meg az Isten attól, hogy iskolás tanná, utánzott skémává, jelszóvá, divattá, — vagy ami mindezeknél még sokkal rosszabb: **eszközzé váljon a tudománytól idegen** és alacsonyabb tendenciák jármában. Mindez semmiképen sem jelenti azt, hogy a szellemtörténeti irány helyes és igaz alapelvei, komoly törekvései, felebbezhetetlen conceptiója félreértések vagy rosszakarat folytán kisebbitést, mellőzést, vagy épen üldöztetést szenvedjenek. Sőt ellenkezőleg: minél becsületesebb és tehetségesebb historikusok kezében válnak a munka szerszámaivá és lelkévé: annál értékesebb gyümölcsöket fognak teremni. A fontos csak az, hogy senki se gondolja, hogy jelszavak átvétele százszázalékos tudományosságot és igazságot biztosít. A jelszavakban igen kevés, vagy semmi igazság nincs, ha pusztán jelszavak.

Szerintem az is bizonyos, hogy mivel a szellemtörténeti elvek teljes érvényesülése csak ritka és kiváló esetekben

fog a történelmi művekben megvalósulni, — ennek az iránynak követelése nem teheti feleslegessé azok munkáját (és nem semmisítheti meg annak értékét), akik a történetírás konstruáló művéhez továbbra is az adatgyűjtés és közlés részleteit hordják. Igen helyesen mutatott reá Asztalos Miklós Szekfünek a XVII. század magyar történetéről írott műve ismertetésében (Protestáns Szemle, 1931. 561. l.) arra a körülményre, hogy a szellemtörténeti alkotás lényegében eszmei rendszerbe, konstrukcióba foglalása a történetnek, „mely a tények és események mindent elborító áradatából" megszabadította magát, de ezzel együtt az adatanyagot részben ki is hullatta és ezzel szükségképen utal olyan nélkülözhetetlen művekre, melyek ezt az anyagot közlik. Ennek a gondolatnak különösen nagy jelentősége van a mesterek tanítványai számára! ... A kutató és közlő munka gyakorlatilag nem is igen egyesülhet a konstruáló munkával, nem is igen jelenhetik meg ugyanazon művekben — de nem is pótolhatja, nem is teheti feleslegessé egymást soha.

Ugyancsak Asztalos Miklós mutatott reá az idézett ismertetésben egy olyan tényezőre, amely a szellemtörténeti művekben fontossá válik — s ami az adott esetekben a vita voltaképeni forrása lett; t. i. a történetíró öröklött egyéni jellemzőire. Szekfünél pld. ilyenek az ő dunántuli és katolikus volta, amiből következik az erdélyi és a protestáns problema sajátos szemlélete.

Ezekre vonatkozólag Asztalos Miklós és Révész Imre helyesen, alaposan kifejtették álláspontjukat, amellyel teljesen egyetértek. Épen azért nem is akarok kitérni reájuk.

De le akarok vonni e fejtegetéseikből egy fontos következtetést. Amit Révész Imre az egyháztörténetírás

szellemtörténeti jellegéről s e jellegből következő feladatairól mond, ahoz szerintem szó nem férhet, az megdönthetetlen igazság. De épen ebből következik, hogy bármi sokat is tett Szekfü a magyar protestantizmus történeti képének felderítésére, — katolikus adottságánál fogva (és ez nem elfogultságot, hanem csakis adott lelkületet jelent) még sem lehet a magyar protestantizmus történetének egyedüli és legtökéletesebb történetírója. Tehát elutasíthatatlan követelmény az, hogy egyháztörténetünket protestáns történetíróink vegyék revizió alá és konstruálják újra a szellemtörténeti módszer erejével és eszközeivel. Másfelől lehet igaza, s bizonyára sok igaza is van Asztalos Miklósnak abban, hogy Szekfü Erdélyszemléletét nem tudja magáévá tenni s hogy benne idegen elméletet lát reá huzva a magyar szellem történetére, — de akármilyen mértékben van vagy nincs igaza, Szekfü, dunántuli adottságánál fogva (és ez nem erdélyellenességet, hanem csakis dunántuliságot jelent) mégsem lehet Erdély történetének kat' exochén történetírója. Tehát ismét csak elutasíthatatlan követelmény az, hogy Erdély történetét erdélyi historikus írja meg az új utakon megnyilt lehetőségek felhasználásával. Nem Szekfüt kell vádolni azért, mert megírta műveit, melyekben kétségtelenül új perspektivákat nyitott a multba néző szemeink előtt és eddig nem látott életvalóságot állított elénk, hanem magunkat: a protestánsokat és az erdélyieket, hogy ők miért nem írják meg adottságuknál fogva jobban, teljesebben, vagy igazabban azt, amit csak ők írhatnának meg úgy?

Természetesen, ha meg fogják tenni, azzal sem tették feleslegessé mások munkáját, mert a szellemtörténeti munkának az is jellemzője, hogy a valóságot, az igaz-

történést jogunk és kötelességünk minél több adottság alapján, minél több szempont alól közelíteni meg, abban a reményben, hogyha a teljes igazság nincs is maradék nélkül egyik vagy másik műben, de minél több értékes műben mindig teljesebben bontakozik ki. Nem hiszek abban, hogy a történeti igazság akármelyik egyes ember akármilyen értékes művében végérvényesen revelálja magát: ez olyan abszolut látást és a felemlegetett képességek olyan tökéletes komplexumát tételezné fel, mellyel ember nem rendelkezhetik. Nem hiszek abban sem, hogy a tudományban egyedül üdvözítő elméletek, irányok, iskolák létezhetnének s így nem tartom ilyennek a szellemtörténeti irányt sem.

Hiszek ellenben abban, hogy öröklött és egyéni adottságainknál fogva egyikünk egyik, másikunk másik vonását, oldalát képes jobban megragadni a tényeknek, vagy az egyik ezt, a másik amazt a történeti tény-csoportot tudja jobban megközelíteni és végre hiszek a tudományos becsületesség, lelkiismeretesség és elfogulatlanság lehetőségében és hatalmában s mindezeknek az alapján, de csakis ezeknek az alapján hiszek a történeti igazságok felderíthetésében, a mult igaz képének megalkothatásában és a történetírás tudományos érvényességében. Azt pedig, ha a történelem „átértékelése" előzetesen alkalmazott politikai, morális, felekezeti vagy pedagógiai tendenciák alapján történik, Macaulay értelmezése szerint rosszabbnak tartom a váltóhamisításnál. Az igaz történelmi képből következhetnek ilyen tanulságok, de a történetírónak egyedül az igaz kép megalkotása a dolga.

1932.

BETHLEN GÁBOR ÖRÖKSÉGE

A legújabb magyar irodalomnak aligha volt mostanság hasonlítható eseménye *Móricz* Zsigmond „*Tündérkert*" c. regényének megjelenéséhez. Ennek a nagy műnek mind impozáns méretei, mind nagyszabású koncepciója, mind édes-bús, komoly és súlyos mondanivalója a kor lelkének megszólaltatásán át, mind nyelvének mesteri szépségei és történeti patinája alkalmasok arra, hogy kiemeljék ezt az alkotást az irodalom múló jelenségei közül. *Nekünk* pedig kétszeresen is értékes és szívbemarkoló ez a könyv, mert az a „Tündérkert", amelyről szól, a mi drága Erdélyünk. Szomorú és mégis legszebb tündérkert a világon. Nem kritikát, mégcsak nem is méltatást akarok most mondani erről a könyvről. Hiszen a maga helyén érdemes volna beszélni róla, hogy próbálja meg és hogyan sikerül az írónak, aki nem erdélyi ember, Erdély lelkét megérteni és megragadva, művészi ábrázolatba örökíteni, és pedig egy rendkívül kuszált és eseményektől túlzsúfolt, nemis minden részletében pontosan ismert korszak tükörképében. De nem itt van ennek a helye. Csak két hatalmas, eleven élettel teljes és mégis szinte symbolikus jelentőségű főalakjára akarom most ráirányítani a figyelmet. Az egyik lángoló, féktelenül vad, mindent bírni és uralni akaró, s a saját emésztő tűzében hamuba fuló ifjú: Báthory Gábor Erdély fejedelme. Gyönyörű és rettentő, nagyakaratú és tehetetlen ember. A másik a higgadt, türelmességében és megfontoltságában szinte öreges, (noha még

szintén fiatal), magát engedelmes önuralommal szolgálatra adó, látszatra hideg, sötét; de valójában állandó, csendes belső tűzből egy ország dermedt és rémült szívét felmelegíteni kész és képes székely főkapitány: Bethlen Gábor. Ez a két ember tartja a kezében Erdély sorsát, jövőjét azokban a szörnyű időkben. S amilyen gyökérből ellentétei egymásnak, olyan ellentétesen látják és bánnak Erdéllyel is. Báthori Gábor „tündérkertet" akar csinálni Erdélyből, a szép aszonyok tündérkertjét a maga gyönyörűségére. Neki Erdély egyrészt ideiglenes és feltételes megállóhely, ahol a lábát megvetve, napkeleti királyságot hódítani készül magának s a legkisebb baj az lesz, ha Erdély vére elfolyik érette, az ezért vívott harcban; másrészt örömtanya, csak megenni-meginni valója, fejedelmi prédája, kéjvágyának, szeszélyének, mámorszomjának engedelmes kielégítője. És ez a gyermekből, tigrisből és hérosból összegyúrt, önmagából reménytelenül kivetődött bolygó lélek szolgalelkű, gyáva, hazug és semmi emberekké tette alattvalóit, borukkal és lakomáikkal együtt megette és megitta a lelküket is: a férfiak kötelességérzetét, hűségét és lelkiismeretét s az aszszonyok becsületét. Bethlennek az író által igen jellemzően szájába adott szavai szerint: „hajtotta az országot, mint a négy lovat" a délibábjai felé, amelyek örvény felett lebegtek. Ő volt az, aki zsarnoka és prédáló farkasa volt Erdélynek, mert nem látta s nem szerette a *lelket*, amely Erdély völgyeiben él; csak magát látta és szerette és vesztette el Erdélyben. Igen megrázó bizonysága ez az alak annak, hogy az Erdély szívétől *idegen* lélek, hogy teszi tönkre Erdélyt is, magát is. Mert Erdélynek *külön lelke* van.

Ennek az *erdélyi léleknek* igazi szobrát alakította

ki, teljesen híven a történelemhez és a művész mély intuiciójával az író *Bethlen Gábor* alakjában. Ez a férfi, fejedelmi méltóságában nem dicsőséget és örömöt, hanem *terhet* látott, amely elől nem térhetett ki, „nem virít, mint a virág a napban s nem tündöklik, mint az aranymadár az égen"; — szomorú és fekete. Nem tündérországot lát Erdélyben, csak elpusztult tündérkertet, melyben a szépasszonyok hosszú farsangja után szenvedés, bőjt, munka, takarékoskodás vár mindenkire, asszonyra, férfira. Nem hajtani, pásztorolni törekszik országát. Nem lealjasítani, hanem megnemesíteni szándékszik környezetét, népét. Elpazarolt, rombadőlt, reménytelen, vérevesztett szegény országot lélekkel akar megeleveníteni, önmagát feláldozó szolgaként, lemondva boldogságról és nyugalomról.

Kétszeresen is aktuális reánknézve ez a könyv, amelyben az erdélyi fejedelemség történetének ez a két példázatos alakja lép elénk. Először, mert Báthori alakjában és sorában felmutatja azt, hogy Erdélynek sajátos lelke, élete és feladatai vannak, melyeket bűntetlenül megtiporni nem lehet; másodszor, mert ezt a sajátosságot, mint embertypusban és eszményképben, annak a Bethlen Gábornak alakjában állítja elénk, akinek leglelkéből szakadt alkotása, az egyetlen, mely alkotásaiból még áll s hordozza mindazt, amit Isten benne adott nekünk: a Bethlen kollégium háromszázesztendős jubileumát most ünnepli. Ennek az ünnepnek előestéjén, amely elsősorban és legfőképen az erdélyi magyarság kultúrünnepe, méltó, hogy ezt az alkalmat se szalasszuk el, számbavenni és gyümölcsözővé tenni a magunk számára Bethlen Gábor örökségét.

Ez az örökség nem *ország;* az immár minden vonat-

kozásában a múlté; nem *fegyver:* fegyvereit összetörte az idők fordulása; nem *föld* és nem *pénz:* a föld megindult és elment a lábunk alól s a pénz ronggyá lett; ez az örökség *lélek és kultúra,* láthatatlan, de erős valóságok országa, szellemi fegyverzet, lelki szántóföld és szőlő és örökké devalválhatatlan erkölcsi tőke. Boldogság és büszkeség a *magunkénak* vallani ezt az örökséget és annak vallhatjuk, mert kétségtelenül a mienk; — de nagy teher, felelősség és áldozat is annak vallani, mert olyan vagyon, amely büntetésévé válik azoknak, akik visszaélnek vagy nem élnek vele.

Távol áll tőlem, hogy ezt az örökséget helyhez, fajhoz, valláshoz, állampolgársághoz kötöttnek tekintsem, hiszen egyetemesen örök emberi, de vétenék az igazság ellen, ha nem hangsúlyoznám, hogy mindenekelőtt, elsősorban az *erdélyi magyarság öröksége* az. Az erdélyi magyarságnak nemcsak történeti hagyománya, nem is csak képessége és joga, hanem egyenesen létfeltétele és életparancsa az *önálló szellemi élet és a sajátos kultúra;* önálló nemcsak a román és szász kultúrával, de a magyarországi magyar kultúrával szemben is, anélkül, hogy önállósága itt, vagy ott ellenségeskedést jelentene. Az a kultúra, amelyet Bethlen Gábor inaugurált Erdélyben, magában hordozta az erdélyi nemzetiségek lelki, szellemi kapcsolódásának nagyszerű gondolatát épúgy, mint a magyarországi magyarsággal való lelki egység biztosítását, de mindenikkel úgy akart kezet fogni, mint önálló fél, mint *erdélyi* magyar lélek és kultúra. Az idők rettentően megváltoztak, de ez az eszmény ma parancsolóbb és egyetlenebb a mi számunkra, mint valaha.

Erdéllyel szemben méltatlan és hálátlan politika volt a múltban is, lenne a jövőben is minden Báthory Gábor-

féle törekvés, mely akármiféle irányban s így a kultúrában is, Erdélyt „megenni-meginni való" prédának tekintené csupán. Itt egy lélek szunnyad a bércek között s a folyamok völgyeiben, amely nem lehet csupán eszköze, témája, vagy kölcsönraktára más lelkek életének, hanem amely a magáét élni és önmagát öntudatosan kifejteni hivatott. Bethlen Gábor fejedelmi diplomával *megnemesítette* azokat, akik az ő kultúreszményének szolgálatába állottak. Ez a diploma mélyértelmű symboluma a mi számunkra annak az igazságnak, hogy egy *nemes*, tehát eredeti, önálló, értékes szellemi élet eszménye és feldata jutott elidegeníthetetlen osztályrészünkül Erdélyben.

Mostani kisebbségi helyzetünkben a kultúránk az egyetlen terület és az egyedüli létmód arra, hogy nemzeti egyéniségünket és az ebben adott értékeket megtarthassuk és gyümölcsöztethessük a jövő számára. Minden, e világ szerinti minorítás előtt, mikor a politikai és jogi életben becsapódtak előtte az élet ajtói, felnyilik, örök kegyelemből a titkos csodaajtó, amely útat nyit előtte a lelki nagyság, a szellemi hatalom, a kultúrális növekedés és tömörülés és a jellem dicsősége felé. A kisebbségeké az a kegyelem, hogy megláthatják és beállhatnak az ember világát mozgató titkos lelki és erkölcsi erők munkájába, melyet nem látnak meg azok, akiknek tekintetét lebűvölte a külső világ, az extenzivitás életének lehetőségei, a politikai, jogi és gazdasági uralom mámora. Aki befelé *kénytelen* nézni és élni, az az élet műhelyébe lát bele s megérti a zajtalanúl örlő, de biztosan örlő, láthatatlan malomkerekek munkáját.

Az erdélyi magyarság előtt — épen most, amikor a kicsiny országát s népét a kultúrában naggyá s dícsővé tenni szándékozott nagy fejedelem alakja mementóként

ismét felmerül előtte kollégiumának jubileuma alkalmából — kötelességünk erőteljesen és határozottan felmutatni *egyetlen* életlehetőségét, mely mint kisebbség előtt, nyitva áll előtte, mely szent joga s még szentebb kötelessége! Ez az egyetlen életlehetőség, igazi jövőjének és belső nagyságának kulcsa és biztosítéka: egy lelki megújulás és jellembeli megnemesedés, amely komoly és nemes szellemi kultúrában realizálja magát. Ehez pedig a legfőbb és immár elkerülhetetlenül szükséges teendő: *az erdélyi magyarság kultúrális megszervezése.* Legmélyebb meggyőződésem szerint az anyagi és gazdasági, vagy akár a politikai megszervezés is magában véve mindaddig céltalan, és eredménytelen, s a magyar társadalom Romániában mindaddig oldott kéve marad, amíg ez a *lelki* megszervezése meg nem történik. Mert mindazok csakis a *lélek* komoly akaratából táplálkozva, lehetnek s lesznek egy nép életében megtartó tényezőkké. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az olyan népnek, mely testi, világi, gazdasági, jogi, politikai életében visszaszoríttatva, elsorvadással fenyegettetik, — a legelső és legfőbb teendő a *lelkét* öntudatra hozni, a saját szellemiségében, lelkületében, jellemében rejlő, világteremtő hatalmakat fölszabadítani, kifejteni, ápolni, építeni, munkába állítani. Nekünk azért az erdélyi magyar kultúra, — akár az ismereti kincs, akár az irodalom és művészet, akár az egyéni és közerkölcsi jellem szempontjából tekintjük, — nem felesleges luxus, hanem éhenhaló lelkünk mindennapi kenyere és elepedő szívünk szomját oltó élő vize.

Az előttünk álló kultúrfeladatnak pedig lényegében két sarkpontja van: az egyik az *erdélyi magyar ifjúság nevelésére* való társadalmi megszervezkedés, a másik az *erdélyi magyar irodalom* öntudatos kifejlesztése az írók és az ol-

vasók megszervezése által.

Erről az utóbbiról nemrégiben más alkalommal szólottam; most az elsőről, *ifjúságunk nevelésének* kérdéséről kell beszélnem.

Erdélyben azok a keresztyén felekezetek, melyek történeti jogon a kezükben tartják a magyar ifjúság nevelését és a magyar iskolákat, csaknem emberfeletti küzdelmet folytatnak az erdélyi magyar kultúráért s ennek keretében általában egy jobb humanum kialakításáért. A magyar közönségnek főként az a rétege, amelyre épen a gazdasági válság súlya zuhant reá, az u. n. *intelligencia* ezt a munkát ezerféle leleményességgel adóztatva meg magát, valósággal már az elvérzés határáig menő áldozatossággal támogatja. Tanítók, tanárok olyan munka-teljesítményt és önmegtagadást tanusítva dolgoznak ebben a szent misszióban, amiért el nem múló hálával tartozik nekik a magyarság egésze. S mégis... milyen nehéz ezt kimondani s mennyire szükséges és elodázhatatlan kimondani!... sem a munkát, sem az áldozatot nem hordozza az erdélyi magyarság ifjúsága neveléséért, mint *egy* ember, *egy* lélek, *egy* akarat. Mondják, hogy ennek a szegénység az oka... de ne feledjük, hogy azoknál, akik a legtöbbet áldoztak, vannak sokkal nagyobb teherbíró képességgel rendelkezők, akik sokkal kevesebbet áldoztak, eltekintve természetesen szép kivételektől. Nem ez a baj, nem. A baj az, hogy népünk egészének öntudatában nincs *uralkodó eszmény* az ifjúság neveléséről. A magyarság egészére nézve még most sem szívbemarkoló és lelkiismeretet gyötrő kérdés az, hogy *mire neveljük* ifjúságunkat s ehez milyen iskola *kell* nekünk? A *saját* iskoláinknak, önálló kultúránk e termő kertjeinek és várainak fenntartásáért tudatos, egyetemes

és éltető áldozatosságot csak akkor érdemes, de csak akkor is lehet hozni, ha a magyarságnak *saját eszménye* van az ő mindennél drágább ifjúsága nevelésére nézve s ezt tudatosan a *saját* iskolái megfelelő berendezésével akarja munkálni, élvén az élethez való eme törvényes, legszentebb jogával s nem elégedvén meg semmi más iskolával, melyben ezt meg nem találja. Az kétségtelen, hogyha csupán az a nevelési cél áll előttünk, hogy a tudásban, vagyonszerzésre, gazdagodásra, mások eltiprására, semmiről le nem mondásra, mindenki feláldozására a magunk javáért, az u. n. „életrevalóságra" adjunk eszközt gyermekeink kezébe, akkor a magyarságnak nincs miért nagy áldozatokkal szegényes, saját iskolákat tartani fenn, mert a világ pompás és gazdag iskoláiban és az élet piacán ezt a tudományt jobban elsajátíthatják. Az kell ide, hogy az erdélyi magyarság magasabb és jobb életeszményt lásson meg maga és gyermekei előtt s lelkéből megáhítson egy mélyebb, nemesebb és tisztább emberi életet, mint a pusztán e világ szerint való boldogulásért mindennel megalkuvó s a lélek szomját és éhségét evés-ivással, pénzzel, földdel és olcsó gyönyörűségekkel kielégíteni akaró ember élete. Valami *sajátos* embertypust akarjon önmagából kitermelni, amelyik önmagán túl kész és képes legyen a beteg világ gyógyítására önzetlen odaadással ajánlani fel magát. Ifjúságot, amelyik a tudásért és az igazságért tanúl s igazságos kenyeret vár a munkából, nem pedig a nagyobb kenyeret s a több hasznot és élvezetet mondja igazságnak; ifjúságot, melyik a lélek tisztaságát, békességét, áldozó szeretetét többre tartja és megszerzéséért mindent oda ad, nem pedig tisztasága árán vesz magának boldogságot és mámort, amelyik belül rothadás! Ifjúságot, amelyik

tudja, mi szép s nem mondja a rútat szépnek; tudja mi jó s nem magasztalja jónak azt, ami aljas. Ifjúságot, amelynek *jellem* az elkölthetetlen de gyümölcsöző tőkéje s nem pénzzel vásárolható portéka a jelleme.

Amelyik nemzetség pedig *élni* akar, annak *kell* ilyen eszményének lennie a maga ifjúsága felől. És amely nemzetség kicsiny és a világ szerint legyőzetett, annak a maga jövendőjét *kell* ilyen etikai eszményre alapítania s meg kell szünnie divatos cégérek alatt gúnyolódni az „elavult", „kegyeskedő" morál felett és végre meg kell szégyelnie koldus futkosását a világ szekere után, amelyikről kikacagják a beati possidentes és lerugják, amikor fel akar kapaszkodni melléjük. Mindenekfelett pedig nekünk kell, hogy *saját* eszményünk legyen, uralkodó és parancsoló eszményünk ifjúságunk *magyarsága*, nemzeti jelleme és keresztyén élete felől. Megvetésre és eltaposásra méltó csúf féreg volnánk, ha önkényt elpusztulni engednők magunkban és ifjúságunkban azt a páratlan értéket, amit tradicióinkban és természetünkben öröklött *nemzeti* jellemvonásaink képviselnek az emberiség nagy élő szőnyegében. S ha ez így van, akkor a maga lábán járni tudó, önállóságra termett és érdemes, saját életéhez jogát gyáván el nem adó és ahoz ragaszkodó nemzeti kisebbségnek mindennél drágább kincse a *maga* iskolája, ahol azt teszi ifjúsága lelkének szilárd fundamentumává, ami legdrágább és legértékesebb benne, mint keresztyénben, magyarban és emberben. Amelyik nép erről lemondana, tunya öntudatlanságában és vak anyagiasságában maga mondaná ki halálos ítéletét s ha valaki eltaposná, még akkor is undorral kellene tennie ezt.

Az erdélyi magyar kultúra az erdélyi magyar ifjúság nevelésén sarkallik, ez pedig csakis az erdélyi ma-

gyarság saját iskolarendszerének fenntartása és fejlesztése által biztosítható, ezért mondom azt, hogy a kultúrális megszervezkedés alfája a magyar társadalom minden rétegének, a legfelsőtől a legutolsóig való áthatása azzal az öntudatos meggyőződéssel, hogy a saját iskoláinak fenntartása nem felesleges erőlködés és saját nevelési terve és eszménye nem üres frázis és hiú fényűzés, hanem életének gyökere és erőforrása, melyből jövendője buzog és aszerint, amint ősi bűneinek kiírtása és ősi nemes jellemkincsének beplántálása által az új nemzedék szívéből önmagánál jobb, keresztyénibb, nagylelkűbb, tisztább szívű és szeretetre képesebb embertypust tud felsarjaztatni, aszerint fogja megnyerni — jelen kisebbségi helyzetében is, — más téren való, gazdasági, jogi, politikai érvényesülését is, a világ becsülését is, felebbezés alatt álló létjogának helybenhagyó ítéletét is a történelem ítélőszéke előtt s kétségtelen, hogy azon mértékben kell egy lehiggadtabb korszak eljövetelével, megbecsültetést találnia azon államhatalom és másnyelvű testvérei részéről is, amelynek kötelékében és akik között a világ ítélete szerint — bizonyára nem Isten akarata nélkül — élnie kell.

Egy nép, amely meg tud szervezkedni a reá váró terhek hordozására, el tudja viselni a helyesen megosztott és szívből vállalt terheket. De az a nép, amelyik még arra is éretlen vagy kemény szívű, hogy önmaga legigazabb érdekéért áldozni kész legyen s hagyja, hogy egy töredéke elégjen és összeroppanjon a teher alatt, a nagy többség pedig csendes asszisztenciával nézze ezt, a maga kicsiny érdekecskéin túl nem látva, álmos kérődzéssel baktasson a vágóhíd felé: az a nép élvén megholt.

Mi pedig nem akarunk meghalni. Békességet, csen-

dességet, szeretetet, tisztaságot, megértést, igazságot, jóságot és szépséget: életet akarunk. Neveljünk tehát erre az életre. Neveljünk olyan nemzedéket, amely a magasabb kultúra erőforrásaiból táplálkozik és tartja meg a világot a részeg bosszúszomj és szenvedély forgatagában. Igazában ez a kulcsa az irodalmi, művészeti problema megoldásának is Erdélyben. Mert írót, művészt és közönséget is *nevelni* kell, és pedig a *magunk* lelkéből. Mi a kezdet kezdetén állunk, de ez jobb, mintha a vég kezdetén állanánk.

Az erdélyi magyarság, miután Romániához csatoltatva, megszünt az önálló magyar nemzet tagja lenni, elérkezett oda, hogy mint nemzeti kisebbség — új hazájának törvényei között — a maga önálló lelki, szellemi és kultúrális örökségét, amelyet újra és meggyőződéssel nevezek a Bethlen Gábor örökségének, megint átvegye és éljen belőle magához méltó életet. Az első lépés ehhez: saját mivoltának *öntudatra ébresztése*, amelyből aztán kiemelkedik saját szellemi erőinek számbavétele és megszervezése, öntudatos nevelési programmjának megalkotása és munkálása az ifjúságban, saját lelkének és jellemének tükröztetése és propagálása irodalmában és művészetében; komoly és rendszeres vállalása és elosztása a kultúra anyagi és erkölcsi terheinek. És mindezek is csak állványok, csatornák, hálózatok, eszközök... Mögöttük és felettük kiragyog az örök cél, az önmagában való gyémánt, a koronás életkirály; az, ami nem a föld szülötte s nem hal bele a földbe, az amiért van minden szervezkedés, munka, küzdelem s ami e földi életet is megdicsőiti, mert összeköti a mennyel: a világtól szabad, önmaga felett úr, másoknak önkényt szolga, a szeretetben igaz, jó és szép lélek: *az erkölcsi jellem.*

Boldog vagyok, ha erőtlen szavaimra, ha csak egy pillanatra is, felemelte a fejét a lelkekben ez a királyi, ez az isteni Gyermek!

1922.

A KÉT BOLYAI TRAGIKUMA

Az erdélyi magyarság szellemi örökhagyói közt világraszóló fénnyel tündöklik a két Bólyai: Farkas (1775—1856) és fia, János (1802—1860). Hogy életükről és munkásságukról aránylag mégis keveset tud a nagyközönség, annak oka az, hogy mindkettőjük géniusza a szélesebb rétegek számára csaknem megközelíthetetlen területen: a matematika és geometria terén ragyogott a legmaradandóbb fénnyel. Azt hiszem, ez lehet a magyarázata annak is, hogy annyira emberi tragikumuk és megragadóan érdekes történetük eddigelé nem ihlette nagyobbszabású alkotásra erdélyi elbeszélőinket. (E tanulmány írásakor Tabéry Géza „Szarvasbika" című regénye előttem még ismeretlen volt.) Sem a saját képességeim, sem ez az alkalom nem engedik meg, hogy tudományos munkásságukat méltassuk. Erdély nagyjainak arcképsorozatában, a mult örökségének hálás számbavételeképen, minket elsősorban lelkületük és mély emberi tragikumuk érdekel. A két Bolyai élete a legizgalmasabb lelki regény s ha tudományos munkásságukat csak ennek a regénynek megértéséhez szükséges mértékig vesszük is figyelembe, bőven van miről elmélkednünk velük kapcsolatban.

Bólyai Farkasnak, az apának alakja sokoldalúbb, vonzóbb, melegebb, részvétre bíróbb; élete változatosabb és regényesebb. Csodagyermek volt, akivel 9 éves korában már úgy dicsekedtek az enyedi kollegium professorai, mint egy öreg tudóssal. Latin verseket rögtönzött,

Homérosból 500 verset tudott könyvnélkül s héberül is gagyogott. 14 jegyű számokból hiba nélkül vont négyzet- és köbgyököt fejből, noha, mint maga mondta, az okok még rejtve voltak előtte. Már tanulóifjú korában beszélt latinul, németül, angolul, franciául és románul. Hol a teologia, hol a matematika, hol a festészet érdekelte, s nem tudott választani köztük. Az utóbbiról mégis lemondott, mert a sajátkészítette lőpor robbanása élete végéig meggyengítette szemeit. Volt ateista és ortodox, misztikus és az észvallás hive. Egyszer katona akart lenni, egyszer színész. Már felnőtt korában tanult meg hegedülni s annyira vitte, hogy a legnehezebb quartettekben játszott, a klasszikus zene ismeretében és átértésében pedig nem volt előtte terra incognita. Egy időben drámákat írt, a gondolatok mélységében és a nyelv buja eredetiségében gyöngyszemeket, melyeket azonban nem tudott a kompozició szálaira fűzni. Szenvedélyes kertész volt, aki nem vetett számot a tér kereteivel s egy kis kertben patakvitelt, vízesést, erdőt, kunyhót, oltóiskolát, palántatelepet létesített. Majd eredeti rendszerű kemencéket épített, majd olyan kocsit, amelyet a benne ülő hozzon mozgásba s amelyben még kályha is volt. A rossz nyelvek szerint a kocsi nem igen szaladt, de ez nem akadályozta Farkast abban, hogy felséges naivsággal egy hátulsó ajtócskát is ne alkalmazzon rá, amelyen „elragadás" esetén veszély nélkül le lehessen szállani. 1820-ban erdőinspektor akart lenni s evégből negyven könyvet tanulmányozva át, az első magyar erdészeti szakkönyvet írta meg. Mégis főleg atyja kedvéért tanár lett a marosvásárhelyi református kollegiumban, hogy, mint mondta, ne tartsák rossz polgárnak és embergyülölőnek. Nagyon szegényes viszonyok között élte le itt hosszú

életét s az elmondottak közben lett tudományos munkáival a matematikai kritika és a modern tartalmi matematika gondolatainak úttörője. Nem utolsó tette volt az sem, hogy a magyar nyelvet egy csomó új műszóval gazdagította, bár a szabadságharc utáni bánatában egyszer úgy látta, hogy csak a német nyelvnek az anyanyelv helyébe tételével lehet megmenteni a nemzetet a teljes elveszéstől.

Rendkívül jellemző Farkasnak az életben s az emberek közt való forgolódása is. Egy cseppet sem volt a jól ismert, savanyú matematikus. Csodálatosan érzékeny szíve volt, amelyet lobbanékony, türelmetlen természete csak még inkább izgatott... Németországból hazajövet Passauban 10 jámbor polgárt rémített halálra vadul forgatott szemeivel és botjával, amikor a kávéházból ki akarták dobni, a katonai őrszemet pedig, aki kedves pipáját akarta elvenni tőle, vakmerően falhoz mázolta. De nem volt mindig ilyen veszedelmes sem. A Bécs felé menő hajón egy 15 éves ártatlanságot vett védelmébe, kioktatva őt az erénye ellen leselkedő veszélyekről, megsajnálva a Bécsbe szolgálatba menő, falusi libácskát. Azt kell hinnünk, hogy mégis ő volt az ártatlanabb, mert végre is alig tudta lerázni nyakáról védencét. Vigyázatlanul saját maga okozta sebében súlyos betegen feküdve Pesten, pénz és gyógyszer nélkül, még ő mulattatta a Vörös Ökör vendégeit, pedighogy cudarul oda volt. Szép arcú, hosszú fürtű, tüzes szemű, kifogyhatatlanul ötletes legény létére a hölgyek kedvence volt s Erdély főrangú dámái nem ismertek nála különb gavallért. Úgy kurizált Farkas, hogy társaságból hazamenet maga mondta: ellobogtam s a szemei még akkor is szikráztak. A 18 éves Benkő Zsuzsánna szívét is egy rohammal vette be egy bálon,

bár ennek a csatának ő lett szegény feje a vesztese, a szép és ábrándos asszonyka terhelt lelkű volt s őrületben halt meg, beteg lelkét fiára hagyva szomorú örökségül. De kétségtelenül legszebb vonása volt életének Gaussal, a világhírű matematikussal való, a tudomány iránti rajongásból fakadt holtig tartó barátsága, amelyet boldog ifjú korukban kötöttek a göttingeni bástyán, ahol e már nagy hírű német tudós így kiáltott hozzá: ön lángész, ön barátom! Elválásuk után, fogadalmukhoz híven, minden hónap végén egy napot szenteltek a barátság ünnepének, mikor pipáikat egymás tiszteletére kiszíván, egymás felől gondolkoztak. Meg-megszakadó levelezésük életük végéig fennállott, dacára, hogy Gauss Farkas szerint a dicsőség templomába vitetett, ő pedig elesett. Farkas azonban szintén királyi lélek volt, nem is tartotta szükségesnek, hogy 1852-ben a kollegiumot látogató királynak neve említésével mutatkozzék be, mikor a felség azt kérdezte a bemutatás után, melyet Farkas végzett: és ön kicsoda? a tudós így felelt: én a matézis professora vagyok.

Jánosban, a fiuban már külsőleg kevésbbé változatos, egyoldalubb és végzetesebb módon nyilatkozott meg a lángész tragikus hatalma, az anyjától öröklött lelki terheltség sötét borujától is árnyazva. Megvoltak benne is a csodagyermek korán mutatkozó felvillanásai, de atyja szétfutó, mindenirányú érdeklődésénél tömörítettebben; a költészetet pld. gyűlölte s az ezermesterkedést megvetette. Virtuóz hegedüs, félelmetes vívó s atyjának ezirányú tehetségeit tökéletességre vivő, de viszont mord, kötekedő, összeférhetetlen természet, akinek fényesen induló katonai pályáját is el kellett hagynia Kétségtelen, hogy amihez hozzányult, abban mind többre vitte, mint

Farkas, így főleg a geometriában, ahol halhatatlan dicsőséget szerzett a magyar névnek, de viszont emberi képéből hiányoznak az atyját oly kedvessé tevő költőiség, emberszeretet és ideális lelkesedés minden nemes ügy iránt. Másfelől azok a hibák, amelyek az atyában csirájukban megvoltak, a fiúban végzetessé váltak. A makacsságból hajthatatlanság, a dévajságból összeférhetetlenség, a bátorságból vakmerőség, a szelid melancholiából embergyűlölő búskomorság, a felrezzenő vágyakból magát nem becsülő érzékiség bozótja nőtt ki s fojtotta meg ezt a nagyra hivatott életet. Mindaketten hordozták a megnemértés tragikumát a kisszerű környezetben, de míg az atya egy szomorúan bölcs gesztussal megalkudott sorsával s sikerért és elismerésért lázongó szellemét mindig egész hévvel vetette bele méltó, vagy méltatlan dolgok, szórakozások sodrába, feledtetni magával az el nem érhetett dicsőséget, a fiú mindenkit vádolva, gyanusítva, marcangoló dühvel, sötét gyűlöletben sarkalta egyre fogyó erejét vad erőlködésekre, melyek a végén már egy, sajnos, sivár és szeretet nélküli vallás megalapítása felé tévedtek. Igy Farkas mégis megőrizte lelki egyensúlyát s játékaiban fel-felüdülve, folytonosan haladva térhetett vissza életének hitestársához, a tudományhoz; míg János, bármennyire kicsinyelte is atyjának ezt a lelki kikapósságát, egyetlen ifjúkori remekművecskéje után egyre szomorúbb hanyatlással, erőlködéseiben egyre terméketlenebbül csúszott alá a testi-lelki züllés sötét lejtőjén, úgy, hogy míg az atya meg nem értve is köztiszteletben élt és halt meg, a fiúval barátkozni is szégyennek tartották az emberek.

A két Bolyai tragikuma az egymással vívott harcban bontakozott ki s mivel a fiú nem volt más, mint

az atya zsenijének tömörített, erejében és fogyatkozásaiban megnagyított, de egyuttal beteg kiteljesedése, ennek a harcnak megakadályozása a Farkas kötelessége és leckéje lett volna. Ha ő úgyis mint atya, úgyis, mint mester, a gyermekben és tanítványban megértő örömmel tudta volna üdvözölni a nagyobb igazságot s számot tudott volna vetni a beteg gyermek lelkiállapotával, akkor ez a megrázóan szomorú, noha tanulságos harc nem következett volna be. De Farkas csak addig tudta igazi, atyai szeretettel irányítani és figyelni gyermeke fejlődését, amig az az általa taposott és egyedül helyesnek tartott ösvényen járt. Helyesebben mondva Farkas nem tudta elviselni, hogy fia egy általa megoldhatatlannak talált, kínzó rejtélyt, amelytől ő szeretettel óvta, megoldjon és pedig úgy oldjon meg, hogy atyjának és valamennyi előtte járt kutatónak fáradsága e megoldásban ne betetőződjék, hanem oknélkülinek és hiábavalónak bizonyuljon. A Bolyai János felfedezésének zsenialitása u. i. épen abban van, hogy, míg az előttejárók és atyja is az Euklides párhuzamos teoriáját, a XI. axiomát, vagy V. postulatumot be akarták bizonyítani s olyan szirtnek tartották, amelyen hajótörést szenved a geometria tudományának ellenmondásnélküli igazsága, amíg ez bizonyítva nincs: addig János felfedezte, hogy az atyja által, a tiszta tudományon esett mocsoknak tartott rejtély kérdése egyszerűen hiábavaló, mert ez a postulátum a geometria felépítéséhez teljesen felesleges. Felfedezése által nem csupán egy antieuklidesi geometriához jutott, amelyben az V. postulátum nem igaz, hanem egy olyan abszolut geometriához, amelynek úgy az euklidesi, mint az antieuklidesi geometria a végtelen sok között csak egy-egy speciális esete.

Hogy az atya e felfedezés zsenialítását és véglegességét nem értette meg, az a maga gondolatához tapadt ember elfogultságából, szellemi életösztönéből, továbbá a Gauss iránti bálványimádó szeretetéből érthető meg, amely kicsinyes ellenkezésekre és a gőggel védekező, legyőzött tudós szánandó magatartására vezette. Csak növelte a bajt a birául felkért Gauss tartózkodó ítélete és az a kijelentése, hogy ő maga a János gondolatainak már régen birtokában van. Az ifjú Bolyai teljesen meg volt győződve a maga felfedezésének jelentősége felől s atyjától és Gausstól azt az önzetlen segítséget várta, hogy munkáját minden erejükből siessenek a megérdemelt nyilvános elismeréshez juttatni. És valljuk meg, hogy a két öreg tudósnak csakugyan ez lett volna a legszebb győzedelme és isteni diadalma önmaguk felett. De, úgylátszik, nagy ily kísértés földi halandóra. Mulasztásuk következménye lett az, hogy a titok felfedezésére János után eljutott Lobatschewskij orosz tudós művéről hamarább vett tudomást a világ s így az elragadta a magyar tudóstól az elsőség dicsőségét. Bolyai Jánost mérhetetlenül elkeserítette a Gauss magatartása. Nem tudta elhinni, hogy, ha Gauss csakugyan birtokában volt az ő felfedezésének, miért nem tette közzé azt? „Az a körülmény, hogy a matematikusok között nagy számmal vannak felületesek, értelmes embernek nem szolgálhat okul arra, hogy csak felületest és középszerűt alkosson. Ez egyenesen természetellenesnek és merő oktalanságnak nevezhető. Gauss ahelyett, hogy (munkáim) nagy becsét egyenesen, határozottan és nyiltan elismerte volna és nagy örömét és érdeklődését nyilvánítva, arra törekedett volna, hogy a jó ügynek illő fogadást szerezzen, inkább mindezek elől ki-

térve, csak jámbor kívánságokkal és a kellő műveltség hiánya feletti panaszokkal érte be. Bizony nem ebben áll az élet, a munkálkodás és az érdem." E keserű igazság bizony súlyos ítélet a nagy tudós emberi gyarlósága felett s a Bolyai János lelkében megfészkelt gyülöletnek szomorú, de világos magyarázata. De Gauss messze volt és magasan állt. A nyugateurópai tudósnak büszke magasságából könnyű volt egy hűvös és kegyes gesztussal elintézni a szegény barbárt, aki a világtalan kelet sötét, sáros és kultúrátlan zúgában, megfosztva az éltető és számontartó tudományos miliő segítségétől, egyedül benne reménykedett és általa hitte a nagy szellemi közösség levegőjére juthatni fulladásra ítélt igazságával. Hogy csalódott, nem első és nem utolsó magyar tragikum volt, amelyet ránézve későn hozogattak helyre derék külföldi és magyar tudósok. Egy égő könnyet lenyelve, nyugtázzuk örök végzetünket ebben az esetben is, mert meg vala írva, hogy nekünk Európáért csak véreznünk szabad, de büszke szellemi életébe elismeréssel belefonódni nem. Coki barbár!

De ha Gauss messze is volt, annál közelebb volt Bolyai Farkas. A dicsőség elérhetetlen álmait, amelyeket a maga hivatása terén hiába kergetett s amelyeket hol a költészetbe, hol a kertészkedésbe, hol a szép asszonyokkal folytatott flirtekbe iparkodott beleölni s megalkudni velük, Isten valóra váltotta gyermekében. Élete előkészítő talajul volt szánva a fiú kivirágzásának. Az ő igazi nagysága és életének koronája az a felismerés lett volna, hogy fiának növekednie kell, neki pedig alászállania. Kivételes lelkéhez kivételesen nagy erkölcsi feladatot kapott. Az örök igazság megkönnyítette ezt a súlyos, szép leckét azzal, hogy tulajdon vérében kellett volna élete

beteljesedését üdvözölnie, de ellensúlyozta azzal, hogy tulajdon hibáinak tulzott szövedékébe burkolta a fiú lelkét. Igy lett a tűzből kicsapó láng helyett a tűzre loccsanó víz kettejük viszonya. Ha Farkas megérti, méltányolja és támogatja fiát, talán elmaradt volna annak sötét erkölcsi bukása, sőt legalább az atya szeretetében megértést találva, további gazdag fejlődésre jutott volna. De az ellenkezés és kicsinylés a fiú terhelt, rosszabbik énjét váltotta ki. Engesztelhetetlen gyűlölet lobbant ki az atya és a fiú között. Rettenetes szócsatáik, egymás bűneinek méltatlan felhányása, egymás pogány kicsinylése és gyalázása s az egymással egészen a súlyos kardpárbaj vívásáig fajult gyűlölet sötétítik el életüket. Az atyának súlyosan kellett bűnhődnie: azt a vádat kellett fiától elhordoznia, hogy a felfedezésének elsőbbségével dicsekedő Gaussnak ő árulta el és játszotta ki fia titkát s így lopott jószágon hamisan játszották az elégedetlent. S szörnyű fekete pontként zárja le az atya életét a fiúnak a holtan fekvő felett elhangzó csúf károgása: „keveset használt az emberiségnek!" De teljes a fiú bűnhődése is. Az apák bűnét hordozó s saját magában azokat soha nem fékező gyermek, az apjában magát gyűlölő és ítélő fiú, kilendülve az erkölcsi világrend szférájából, kilobbant géniuszának üres fantomját kergeti s a meghalt ihletet akarja vad erőltetésekkel egekig repíteni. Túlélve önmagát, feldult és békétlen élete sötét üszkein hal el, immár senkitől se siratva.

A tudomány birtokába vette a Bolyaiak örökségét, amit alkothattak, az hat tovább. De hogy mit alkothattak volna, az fájó és hiábavaló kérdés maradt. Nem a körülményeken, önlelkük örvényein veszett el az, ami az Isten szívében drága tervként szunnyadott felőlük. Két

magyar, még ha apa és fiú is, nem tudnak egy nagy isteni gondolat együttes megvalósítói lenni? Vagy épen fájdalmas, tragikus intőjelekül rendeltettek komor egünkre, hogy megértsük: a mi nagy és értékes a magyar lélekben még a széthúzás átka alatt is, az a legnagyobb, a legértékesebb, örökre elpusztíthatatlan és örök életet adó lehet a szeretetben!

1925.

ERDÉLYI SZEMMEL

Ha már az ember hozzájut, hogy mindennapi munkájának forgatagából egyidőre kiszakíthassa magát és boldogabb tájak felé utazhasson, úgy kellene lennie, hogy minden elmaradjon mögötte, ami beteggé őrölte testét-lelkét s elfogulatlanná üresített lélekkel szemlélje a világot. Erdély azonban mindenüvé elkiséri gyermekét s le nem szakad a vállairól soha, sehol édeskeserű terhe. Aki ennek a földnek felelőse, az csak erdélyi szemmel néz mindenütt s önmagát tépdeső párhuzamokat von hazája és a külföld jelenségei között.

Forró augusztusi nap ragyogó alkonyatában állok a velencei népkertben és megértő szánalommal nézem egy elveszett olasz sarkutazó szép emlékszobrát. Soha különösebb, groteszkebb látvány nem nyilalt belém, mint ez a sarki dresszben, hegyesfülű sarki kutyái közt reménytelenül ülő mártir, kitágult szemeiben az értelmetlen halál borzalmas kérdőjelével. Körülötte a déli növényzet buja pompája és olyan rettentő hőség, hogy az ember szinte hallja a szobor kétségbeesett rimánkodását: az Istenért, vegyétek le rólam ezeket a bundákat, hiszen nincs semmi értelme, hogy Velencében főjjek meg, miután az északi sarkon már megfagytam! Távol legyen tőlem, hogy ne gondoljak kegyelettel a hősiességre, amely itt megörökíttetett. Sőt, talán annál meghatóbb a dolog, mert a Dél gyermeke az, akit Észak elragadott. Hajlandó vagyok megérteni, hogy pont az olasz nemzeti dicsőség színképében maradt volna egy fekete csík, ha a sark-

kutatás hősei között olasz ember nem akad. De mindennek dacára feltolakszik bennem az az illetlen kérdés, hogy feltétlenül szükséges-e az olasz hősnek épen az északi sarkot választania megdicsőülése helyéül? Nem szabott-e vajon maga a természet feltételeket és korlátokat elénk, melyek nemzeteknek és egyéneknek egyaránt bölcsen jelölik ki a teret az emberiség nagy munkájában való részvételre? Ha már az északi sarkról van szó, talán mégis természetesebb és több reménnyel biztató azoknak a vállalkozása, akik közelebb élnek hozzá s mindennapi életkörülményeik már megadják az előiskoláját a megpróbáltatások elviselésének? Ilyen, valószínüleg kicsinyes tépelődések közt barangoltam Velence piszkos, szűk sikátoraiban, a rothadással teljes keskeny csatornák felett épített hidacskákon át, távol a nagy látnivalók unottá magasztalt csodáitól. Jött az este és árnyai közt labirintussá gabalyodott előttem a város tömkelege. Ama bizonyos regényes árnyak és színek, valamint hangulatok, melyek Velencével kapcsolatban mindenkinek a könyökén jőnek már ki, bizonyára ott voltak körülöttem, de nem értem rá őket megfigyelni, mert egészen lenyügözött a zsúfolt élet maga, amely a sikátorokban, a házakban zajlott. Azt hiszem, hogy egy óra alatt mindent láttam a bölcsőtől a koporsóig: játékot, szerelmet, üzletet, dulakodást, örömöt és gyászt, éspedig olyan zsúfolásban, ami egyenesen ijesztő volt. A csatornák és sikátorok közé szorított élet mniden szennyével és megfejthetetlen mélységével összetorlódott ebbe az emberkasba. A körülmények itt végzetesen megtagadták az élettől a szélességben való terjedés minden lehetőségét, azoknak, akik ebben a fülledt tömkelegben élnek, csak két lehetőség adatott meg: lefelé, vagy fölfelé. Le a csatornák mosza-

tos, hulladékos fenekére, vagy föl, a ragyogó égbe. Míg ez a látás belémdöbbent, hirtelen térre jutottam, amely már azt este árnyaiba burkolózott. A templom előtt sötét, hatalmas lovasszobor konturjai vetődtek az ég kék bársonyára: Colleoni csodálatos alakja. Ime a másik ellenmondás: lovas alak Velencében. Tomboló harci mén a tenger cölöpjein. A sikátorokban surranó tőrös árnyékok, a gondolákon lappangó ellenfelek teretlen csatamezőjén a nagy síkságok harci paripája. Nem ugyanez-é ez, mint az északi sark rejtelmeit ostromló olasz hős bundái és kutyái? Kitörni a környezet lehetőségeiből, feléje emelkedni a tér fojtogató korlátainak, groteszk fenséggel tiporni a lehetetlenség fejére! De lehetséges-e az, ami lehetetlen? ... Utat keresve a ragyogó hotel felé, a kusza hálózatban ismét terecskére vetődtem, nem nagyobbra, mint egy kolozsvári belvárosi ház udvara. A pici területen hemzsegett az asszony és a gyermek. Az ajtócskák előtt készültek lepihenni, az ég alatt. Négyfelől a kanális, mely felett hídacskák ívelnek a sikátorokba. És ezen a zsúfolt, miniatür négyszögön a velencei rongyos suhancok bámulatos ügyességgel futballoztak!

Hirtelen köddé vált a lagunák városa és Erdély állott előttem, Erdély, az erdélyi magyarság zárt, kicsi, lehetetlen élete. A szélességben bezárult, a minden jó és rossz lehetőségeivel tengerárba szorított, zsúfolt, fülledt kicsi terecske s a csatornák sötét mélysége és az ég csillagos kékje. A lefelé, vagy felfelé nagy és egyetlen problémája. A sarkutazó, a lovas hős és a futballozó suhancok hirtelen erdélyi párhuzamokba villantak át: Kőrösi Csoma Sándor, Hollós Mátyás, erdélyi magyar iskolák, irodalom, művészet, tudomány ...

Ravennában, a Szent Vitális gyönyörű temploma mögött szögletes keresztalakú épület áll, vörös tégla és cserép, mint majdnem minden ebben a városban. Azt lehetne hinni, hogy valami gabonásféle. Pedig a Galla Placidia császárnő sírja. Nézzük meg a többi után. Belépek és a bámulat szinte megdermeszt. Először is azzal lep meg, hogy a külső formák szegletes hasábjaival ellentétben belül négy kerek félköríves fülkét képez, melyek a tágas középtér felett rendkivül finom, virágszerű hajlással magas, gömbölyü kupolában futnak össze. És ezek a falak és kupolák az üvegmozaik-művészet legfelségesebb csodáival borítva. A kék-arany rozetták földöntúli színei, a csodálatos finomságú alakok, az ornamensek és szimbolumok titokzatos ragyogása elmondhatatlanul, hihetetlenül szépek, csak látni lehet őket, de beszámolni róluk lehetetlen. Egy más, lelki világnak, egy a rideg külső alatt végtelenül kiterjeszkedő isteni valóságnak megérzékítése ez, melyben a bárányai közt szelid hivogatással tündöklő Jó Pásztor uralkodik. Aki ide belépett, annak számára tér és idő megsemmisülnek s a falak és boltok végtelenné tágulva, az örökkévalóságot zárják körül, azt az örökkévalóságot, melynek lelke, értelme, tartalma a Szeretet. Ennél beszédesebb simbolumát a lelkiségnek sohasem láttam.

Már sokszor elcsüggedtem azon, hogy Erdély és az erdélyi magyarság milyen sivár, kevesetigérő, kisszerű és romladozó külsőt mutatnak. Nem hiheti az ember, hogy egy ilyen gabonásszerű épületben templom rejtőzhetik, még hozzá mérhetetlen boltozatú, örökkévalóságot befogadó, isteni szépségek titokzatos mozaikjaiban tündöklő szentély. Mióta a ravennai lélek-szimbolumot láttam, sohasem felejtem el, hogy a legnagyobb csodák

egészen közel rejlenek hozzánk, s ami Ravennában csak egy van és az is üvegből, Erdélyben sokszáz és százezer van és mindvalamennyi élő, öntudatos, végtelen lehetőségekkel gazdag és szeretni tudó emberi szív és lélek.

1929.

FIRENZE KIRÁLYA

Bolognától Firenzéig gyönyörű vonalon vágtat az elektrizált vonat. Legalább harminc alaguton át jutunk az Arno nagyszerű völgyébe. Különben lehet több is, kevesebb is, mert az embernek, sajnos, mindig csak utóbb jut az eszébe, hogy ezt vagy azt meg kellett volna számolnia.

Egyébként nem ezek a remekbeépített alagutak fontosak, hanem az a látvány, jobban mondva látványsorozat, ami gyors egymásutánjuk *között* egy-egy percre feltárul. Mintha egy sötét terem hirtelen felpattanó hosszú ablaksorán, egyiktől a másikig rohanva, pillantanánk ki s mindenik szebbnél-szebb, de más és más jellegű tájat mutat. A rohanás alig tart két óráig s ezalatt a rövid idő alatt az utas a vegetáció minden zónáján átsuhan. A szakállas öreg fenyők sötét rengetegét óriási cédrusok, majd pompás tányérú pinéták váltják föl, mindjárt utánuk a ciprusok karcsú tornyai szökkennek föl a magasba, aztán a szelid gesztenye, a szőlő, olajfa, füge, narancs világa sorakozik. Az alagutak sötétje világokat választ el, amelyek hihetetlen közel feküsznek egymáshoz. Az olasz földnek ebben a tündéri változatosságában van a páratlan varázsa. Én, szegény erdélyi ember, fölöttébb büszke voltam (és az is maradok) Transylvánia-édesanyám arculatának gazdag szépségére. Egy percig se lankadt az iránta érzett csodálatom, de amit ezen az úton láttam, az feledhetetlen marad örökre. Azonban nagy megkönnyebbüléssel állapítottam meg, hogy ez a

két szépség nem kelhet egymással versenyre, mert egészen más a jellegük. Ha valami, a fantázia gyorsaságával biró szárnyas csoda, bekötött szemmel ide-oda röpítene Erdélyben s egyszer a Szilágyságban, aztán az Érchegyeknél, egyik pillanatban a Mezőségen, a másikban a székely Szépmezőn, most a Gyilkosnál, majd a Maros síkján tenne le s egy-egy pillanatra levehetném a kötelét a szememről, mindig tudnám, hogy Erdélyben vagyok, nemcsak azért, *mert tudom,* hanem, mert minden változatosság felett is egységes, önmagához hű, azonos jellegű Erdély szépséges arca. Itália asszony felséges szépsége egymással ellentétes csodákat tár fel, valóban pillanatok alatt. Sokan vannak, akik a szeszélyes szépségért rajonganak. Én a hűséges szépség mellett maradok.

De én maradhatok akárhol, az bizonyos, hogy a velem egy szakaszban utazó csontos angol lady meg a felügyelete alatt világot járó két bájos miss nem törődnek az eféle összehasonlításokkal. Ők Bolognától Firenzéig semmit se láttak. Nagy munkában forgolódnak vala: szorgalmasan „*tanulták*" Firenzét egynémely utikönyvből. A tiszteletreméltó sárkány magas, jazz-band-szerű orrhangon olvasta föl a könyv megdönthetetlen ítéleteit a firenzei látnivalókról. A könyv is, a hölgy is arra helyezte a fősúlyt, hogy az ifjú lelkek valahogy el ne tévesszék majd: milyen hangulatot kötelesek érezni a Signorián, a Loggia dei Lanzi, az Uffizi, a Pitti csodáinak szemléletekor. Mire megérkeztünk, Firenze már tökéletesen el volt temetve a két ifjú hölgy számára és immár teljes pompájában előttük állt a papiros-Firenze, az X. és Y. urak Firenzéje, egy csomó frázis, ostobaság és hazugság, amelyekkel a szó legigazibb értelmében kiszúrják az emberek egyéni, élő, elfogulatlan és naivul

friss szemeit, hogy feltétlenül és okvetlenül csakis azt lássák, amit valaki más parancsolt rájuk, éspedig nagyon sokszor kétségbeejtően buta valaki. A szegény lélek immár tudja, hogy: „... Firenze olyan, mint egy aranycipellőben mélázva sétáló elátkozott királykisasszony, kebelén vörös liliommal, sápadt arcát szomorú merengéssel fürdetve a holdvilágban, míg leheletszerű, (mondjuk) fekete-kék fátylai fájdalmas sikolyokhoz hasonló hangok kiséretében szakadoznak a mult tüskéiként meredező tornyok csúcsain..." vagy valami eféle hülyeség. A szegény lélek nem találja találónak ezt a talányos hasonlatot, de akármit is lát, nem tudja többé elhessegetni a szeme elől és rendkívül szégyenli, hogy nem bírja megrögzíteni a „hangulatot", mert, úgy látszik, érzéketlen és műveletlen a finom szépségek iránt.

Szánalommal néztem a gyanutlan áldozatokra és őszinte gyűlölettel a varázskönyvre, amellyel a vén Sibylla megbűvölte őket. Abban az órában mély és teljes meggyőződésemmé vált, hogy az összes hangulatos utikönyveket és egyéni hasonlatokkal telt mű-méltatásokat halombahányva el kellene égetni a firenzei Signorián, ott ahol szegény Savanarolát égették meg helyettük. Persze, most már kissé higgadtabban nézem a dolgot s magam is válogatnék... aztán eszembe jut, hogy most én is valami utinapló-félét firkálok ide és hátha valaki gúnyosan mosolyog... De nekem két mentségem van. Először is az, hogy ezt az írást az Erdélyi Helikon szerkesztője kényszerítette ki belőlem s csak élénk ellenállás után és csak az erőszaknak engedtem. Másodszor pedig az, hogy firenzei tartózkodásom alatt egyetlen költői hasonlat se jutott eszembe és így nem fogok a kifogásolt kategóriába esni. Ezennel az érzéketlen és műveletlen szemlélők közé

sorozom magamat.

Ennek dacára azonban sietek kijelenteni, hogy *valóban* érzéketlen és műveletlen lélek volna az, aki Firenzét nem találná szépnek. Firenze gyönyörű... nem mint egy ilyen vagy olyan királykisasszony, aki így és így... hanem olyan gyönyörű, mint Firenze. Szép úgy, ahogy van, őmaga, hasonlat nélkül, sőt összehasonlíthatatlanul, páratlanul. Egészen biztos, hogy a legszebb, amit a magam részéről eddig láttam a világon.

Ha már ezt a szépséget mérni akarom, akkor nem költői, vagy költőietlen perszonifikációkkal kell egybevetnem, hanem egy más várossal. Ismeretes, hogy az egyszeri szabólegény csak akkor tudott valcert táncolni, ha a „sifonertől" indult. Hát én is Kolozsvártól indulva rendeztem el a dolgot. Mikor fenn állottam a Piazzale Michel Angelo kilátóján és feltárult előttem Firenze egész képe, azt gondoltam magamban: ime, egy százszorszép Kolozsvár. Csakhogy *ezt* a Felektetőt San Miniatonak hívják és gyönyörű templommal, épületekkel, kertekkel és Michel Angelo Dávidjával ékes. Alattam a Szamos völgye, csakhogy itt Arno a neve s dusabb, színesebb, melegebb és a tulsó hegyek nagyobb, áldottabb, csodákkal rakott Hóják, Fellegvárak, Brétfűk, Csillaghegyek. És a város egy megdicsőült Kolozsvár, de nagyszerűségében is ismerős, otthonias, rokoni az erdélyi szemeknek.

Nem volna értelme, ha elsorolnám a paloták, templomok, múzeumok, szobrok és képek neveit s teletűzdelném ezt a felsorolást Firenze halhatatlan szülötteinek neveivel. Lásd az utikönyveket és hangulatos leírásokat, azaz hogy ne lásd, hanem menj el Firenzébe, ha teheted. Úgy sem lehet elmondani, látni kell, — és sohase lehet eleget látni őket.

Hanem... mire való az a sok Herkules-szobor? Mindjárt a Palazzo Vecchio előtt elénktornyosul egy, de tele van velük maga a Palazzo is, meg a terek és múzeumok. Akárhová megyek, mindenütt ott van ostoba bunkójával és vérengző hőstetteivel. Utálatos bálvány.

Dáviddal is túlsokat bajlódtak a firenzei művészek. A Michel Angeloéból is van vagy három, de kaphatsz belőle Donatellótól és Verocchiotól is a Bargelloban. Nagyon szépek és még szebbeket olvashatsz róluk, de az *igazat* csak a Szentírásból lehet megtudni. Ezeknek a szobroknak, — szépek, vagy nem, — semmi közük a Biblia legemberibb szentjéhez, akinek megrázó hőstörténetét Firenzében újra végigolvastam s tükrében tisztán megláttam a firenzei szellem örök pogányságát.

Ez a pogányság, — hogy *egy* alkotásáról mégis mondjak valamit, — a Benvenuto Cellini Perseüsében testesült meg tökéletesen. A nagy ötvösnek sikerült a lelkében alvó pogány „istenit" anyagbabűvölni. Mondhatnám ugyan, hogy a szobor hatalmasan domborodó felső testéhez képest a lábak művészietlenül csenevészek, hogy az egész alak zömöksége nem klasszikus, hogy a lefejezett Meduza teste, — bizonyára a szűk talpazat miatt is, — *lehetetlenül* csavarodik és tekereg az isten lábai alatt, de akárki akármit mond, az a mozdulat, ahogy jobbjában a szakállas kardot, baljában a levágott fejet tartja s főleg az arc szívtelen diadalnyugalma és fenséges közömbössége feledhetetlenül süríti magába a pogányság „istenségét". A Bargelloban több előtanulmánya látható. Az alak mindenütt szebb, mint az elkészült szobron, de azért meg se közelíti egyik is. Ezek a nyulánk, gyöngéd, görögösen ifjú alakok nem „isteniek". Az ötvös-, és nem szobrászmódra kalapált aránytalan, zömök test a

Loggia dei Lanziban rettenetes realítással ábrázolja a legsivárabb vallásos léleknek, az antik görögnek egész mivoltát. Ezek után bátor vagyok megjegyezni, hogy a valláshoz jobban értek, mint a szobrászathoz, s így semmi igényen nincs arra, hogy más is így nézze és lássa a Perseüst.

Magának Benvenuto Cellininek a Ponte Vecchion látható a mellszobra, ahol a hamis ékszerekkel kereskedő ötvösök védszentjeként trónol. A híd és környéke a jámbor idegenek becsapására szabadalmazott terület. Annyira megy a dolog, hogy egy kis ékszerbolt ajtajára nagy betükkel van kiírva: „*Itt tényleg* beszélnek angolul." A főcikk t. i. mindenütt az angol „hal", az ékszerek és dísztárgyak csak „légy" a horgon. Az ötvösök nem a készítményekből élnek, hanem az angolokból, akik „bekapják" a falatot.

Ha tőlem függne, kiüríteném Firenzét, a lakósait eltávolítanám belőle. Úgy, ahogy van, páratlan, gyönyörű múzeummá tenném, melynek csak a *multját* hagynám meg, örök csodául. Isten őrizzen, hogy az olasz nemzeti dicsőséghez, vagy politikai önérzethez nyuljak. Nem sértő szándékkal mondom és máskor is szeretnék még Firenzébe menni. Hanem tisztán egyetemes emberi szempontból rettenetesnek találom az élő jelent, amint a halhatatlan multban kiabál, tolong, tapos, piszkol, izzad és verekedik. Ha az ember nem látná a szobrokban, képekben és épületekben fenséges arányokba emelt humánum körül ott csúszkálni az élőket, mint valami hernyókat, hajlandó lenne hinni az emberinek nagyszerűségében. De ahogy a naplopók ott fetrengenek, vakaróznak, koldulnak és ebédelnek a nagyszerű alkotások lépcsőin és talpazatain, ahogy a gyönyörű középkori paloták ka-

puin, udvarain, csodálatos kutjai körül és folyósóin, — hivatalok lévén bennük, — adó, katona, cseléd, anyakönyvi, peres és mindenféle ügyeiket intézve ordítoznak és lökdösődnek az emberek, szörnyen kiábrándító ellentétet produkálnak és meztelenül vágják szemünkbe a művészet szép hazugságát: mindezek az alkotások csak üres lárvák, halott maszkok, a valóság: az őket alkotó ember százszorta kisebb, csufabb, nyomorultabb náluk s a maga hiú és nevetséges istenítése ezekben az óriási bálványokban örök gúnnyal és ítélettel fordul vissza feléje, mintha mondaná: ez a nagyság mind a te törpeségednek, ez a szépség mind a te ocsmányságodnak bizonyítéka.

Ahogy elnéztem ezeket az embereket, amint a Signoria előtt közönyösen taposnak át azon a védtelen bronzplaketten, mely Savanarola kivégzésének helyét jelöli, s szinte hallottam a lelketlen érc sírását a csikorgó talpak alatt, eszembe jutott, hogy a máglyán megégetett barát azt íratta a Palazzora: Jézus Krisztus, Firenze Királya.

Sohase írták ezt a nevet rosszabb helyre. A barát ellenségeinek igaza volt: az a felírás nem talált a Palazzo homlokára. Firenze kiálya nem Jézus Krisztus, hanem Herkules és Perseüs voltak.

De ezek a királyok igazi zsarnokok, akik kegyetlen gúnnyel trónolnak rabszolgáikon s puszta megjelenésükkel ítéletet hirdetnek a humánum felett. És mégis jól van ez így. Hadd álljanak ott az emberiség ragyogó bálványai s csúszkáljanak körülöttük a valóság kicsi férgei. Mert ha valaki Firenzét tényleg az emberi szépség templomává tenné, kivonva belőle a mindennapi életet, ez a *nagyon termékeny* vád és ítélet elnémulna.

A barát jól hallotta ezt a vádat. Égette a lelkét a rettenetes szégyen, hogy az emberek az őket megszégyenítő bálványokat imádják. Azt akarta, hogy ők is leolvassák szívtelen istenarcukról a gyilkos megvetés ítéletét. Fel akarta szabadítani őket a rabságból, hogy az *igazi* Király népévé legyenek, aki *lélekben* és *igazságban* uralkodik s akiben naggyá lehet lélekben a féregember. De Firenze istenei nem hagyták zsákmányukat.

Azért Jézus Krisztusnak is van, legalább otthona, Firenzében. Nem a nagyszerű Dómra, a csodálatos Battisterora és egyáltalán nem a templomokra gondolok. A „másik" világot, a lelkit, a hit légkörét igazában nem bennük, hanem csak a San Marco-kolostorban éreztem meg.

A gyönyörű oszlopsorral bezárt udvar mélységes csöndjében, a hatalmas cedrus árnyékában, amely Savanarola rózsafájának helyén nőtt, a contemplációra édesen hivogató cellákban, de mindenekfelett Fra Angelico képein az a lélek árad és lengedez, mely nem e világból való. A középkor áhítatos századainak formáin át, de valóban a Krisztus lelke nyilatkozik itt mindenütt. Nem csodálom, hogy Savanarola itt találta meg szívének Királyát s innen akarta diadalmenetben Firenze trónjába ültetni. Hogy mennyire más ez a szent sziget, mint a kivüle pompázó Firenze, azt ékesen bizonyítja az is, hogy az utazók varázskönyvei ennél a pontnál kifogynak a hasonlatokból. Itt már nem lehet hasonlítani. A Beato Angelico *lelki* képei nem tűrnek meg hiábavaló frázisokat s csak együgyű áhítatban elnémult szívekhez szólanak. A barát, aki ebben a csodálatos otthonban, a „másik" világ elzárt előcsarnokában élt, távol „ettől" a világtól, „a test kivánságától, a szemek kivánságától

és az élet kérkedésétől", s egyúttal a művészet sok-sok emberi feltételétől is, egyedül hívő képzeletének szárnyain emelkedett föl a lelki valóságok hatalmas sférájába s fehér, kék, rózsaszín és arany-álmainak mennyei színeiben olyan arcokat látott és festett meg, amelyek már nem emberiek, hanem magának a léleknek szinte anyagtalan és mégis valóságos megjelenítései. A földreszállott Kegyelem és a mennybe emelt Isten-sóvárgás miszteriumának halk, édes, végtelenül megható és feledhetetlen tolmácsolása ez. Csak megragadóbbá teszi ezeket a képeket az ellentét, melyben ez a világ jelenik meg rajtuk. Az angyali művésznek rendkívül erős kritikája volt ennek a világnak királyai, hatalmasai, sőt egyházi vezérei felől is. Bizony, nagy és fényes csoportjukat láthatjuk az elkárhozottak között, igaz, hogy a mennyei paradicsomban is. De épen az, hogy az égi lelkek festője ecsetjével olyan kemény ítéletet tart a történelem és kortársai felett, adja meg képeinek különös hatását. Érezzük, hogy ezek a képek nem a világból menekülő jámbor misztikus álmai, hanem a látnokéi, aki a mennyei perspektivából erre a világra néz, ehez szól és királyának ítéletét hirdeti. A maga módján ő is bizonyítja, hogy mégis Jézus Krisztus Firenze Királya, mert az egész világé is Ő egyedül.

Úgy látszik azonban, hogy a firenzeiek ezt a prédikációt sem akarják bevenni. Más Királynak hódolnak ma is. A Firenzében töltött utolsó estémen az *olasz* tudomány kiállítását néztem meg. Nagy parkban, sok pavillonban, gramofon-harsogás és néptenger közepette. Rengeteg tudomány volt ott kiállítva, szemléltetve, statisztikázva, szakok és városok szerint szépen elrendezve. Főleg a hadi tudomány körül örvénylett az érdeklődés.

Minden kiváló volt, de hát még az a *büszkeség*, ahogy az újjászületett olasz nemzeti lélek mindezt élvezte.

Tömegénél és lényegénél fogva irtóztatóan fárasztó látvány, amely sok időt, de mindenesetre szellemi érettséget, iskolázottságot is követelt.

Bájos és meggondolkoztató volt egyben, amint büszke olasz anyák, nem a felső rétegekből, halált megvető elszántsággal hurcolták a termek és pavillonok rengetegén és sivatagán végig bambinoikat, kit lábon, kit ölben, de többnyire ölben; — kit aludva, kit bömbölve, de többnyire bömbölve.

Hiába, nincsen párja egy népnek, amely a maga hatalmának tudatára ébredt és a fárasztó tudományos látnivalókban is a maga bár nem értett, de megsejtett nagyságát csodálja s még a gramofonoktól is csak olasz énekesek áriáit tűri el.

Hogy ezen az öntudaton ki és mi célra uralkodik s kicsoda hát Firenze Királya, arról sokat töprengtem hazamenet és a Palazzo holdsütötte homlokán szomorúan kerestem a barát egykori feliratát.

Nem volt ott. És miért is lett volna ott ?

A Világ büszke palotáinak homlokán ma más név sötétlik. Vérrel, korommal írt név. A festéket, mellyel fölpingálták, mindenütt könnyben keverik meg.

A Hold végtelen, szelid békével sugárzott le a földre.

Ott nem laknak emberek.

1930.

TARTALOM:

	Oldal
Nincs menekvés?	5
A szépség hazája	11
Az irodalom szelleme	25
Közönség és irodalom	31
„Csak énekeljenek“	48
„A világ szeme“	57
Goethe a Faustban	65
Jókai	72
Kemény Zsigmond lelke	78
Zord Idő	87
A költő prófétasága	111
Kuncz Aladár	118
Az erdélyi szellem	123
Az „új utak“	133
Bethlen Gábor öröksége	143
A két Bolyai tragikuma	155
Erdélyi szemmel	165
Firenze Királya	170